

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆ

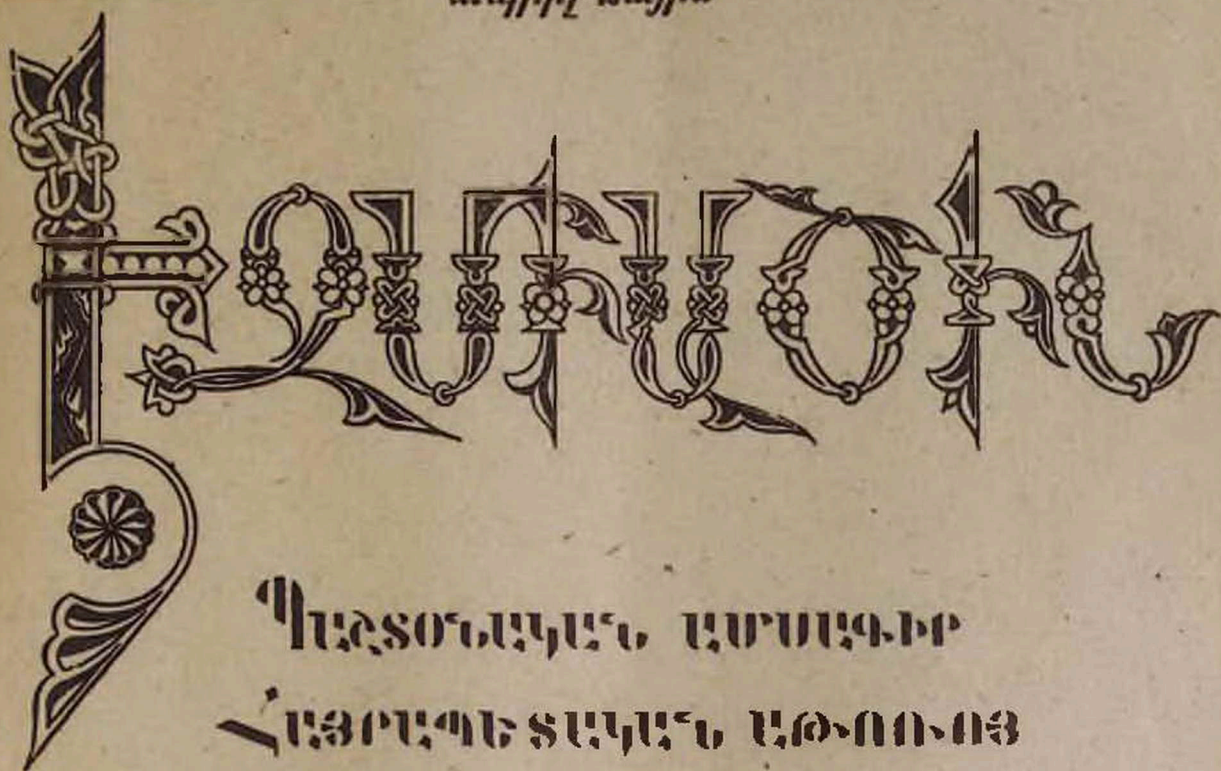

1944

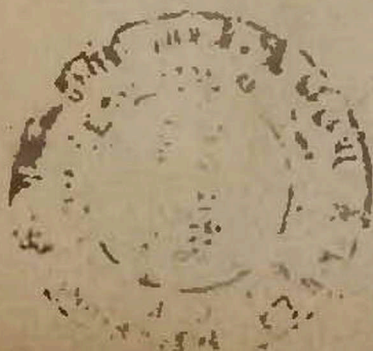
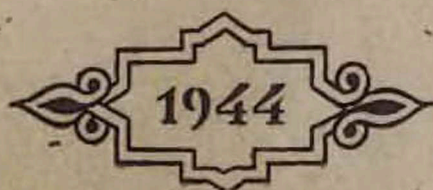
Ռ-Յ Դ, Գ
Է.Տ.Ս.Բ.Ի

Համար չորրորդ և Հինգերորդ
սալրիչ-մայիս

ՊԵՏՈՒՆԱԿԱՆ ԵՐԱՄԵԹԻ
ՀԱՅԵՐԱՅԵՍՏԱՆԻ ԵԹՈՒՌՈՅ

Ս. ԷԶՍԻԼՅՈՒՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀԱՅՐԱԳՅՏԱԿԱՆ ՊԱՏՎՈՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ	5
Պատմական	3
2. Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Տ. Տեղակալի անորինութիւններից	5
Հայոց Եկեղեցի	7
3. Մայր Աթոս	7
Սուրբ Եկեղեցի	9
4. Պատրիարք Սեբեդ	8
5. Միտրոպոլիտ Ալեքսիի նամակը ժող. Կոմիտ. Սովետի նախագահ Ի. Վ. ՍՏԱՄԵԼԻՆ	11
Հայրենական պատերազմի նկատմամբ	13
6. ՀԱՍՏ Ժողովման օրերն էլից Հայ-Խորհրդակցական և Եկեղեցու Գործերի Խորհրդի անուանով Հայրենական Մեծ պատերազմի նկատման ստացված նամակը	13
Կրօնա-սյուսմական	15
7. Ակադեմ. Հ. Աճառյան—Մկրտիչ Կաթողիկոս Խրիմյան	15
8. Ավ. Իսահակյան—Ճարտարապետ Թորոս Թորամանյան	21
9. Վ. Բզոյան—Հայրենասիրութիւնը Գաբեզին եպիսկ. Սրբաձառյանի երկերում	27
10. Գ. Լեւոնյան—Վատիկանի գիվան. խաղերը կամ Սուլթանյան Ամբիբակյան Հայոց Թագավորութեան թեկնածու	37
11. Պրոֆ. Այ. Աբրահամյան—Մեր միջնադարյան գրչները	43

ՀՐԱՄԱՆԱԻ
ԱԶԳԸՆՏԻՐ ՏԵՂԱԿԱԼԻ
ԱՄԵՆԱԾՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
Տ. ԳԷՈՐԳ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԲԱՆԿԱՆԵՐԸ

1941 թվի ապրիլին Մայր Աթոռում գումարված Համազգային ժողովը իր ընդունած կարևոր որոշումների շարքում հանձնարարել է Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգեվոր Խորհրդին պարբերաբար իր ներկայացուցիչները ուղարկել Միութենական Հանրապետությունների եվ արտասահմանի թեմերը, ի մոտո ծանոթանալու նրանց հոգեվոր-բարոյական վիճակի, տեղերի հոգեվոր իշխանության գործունեության, նրանց կարիքների ու պահանջների հետ, որպեսզի ըստ հարկին ցուցումներ տրվեն թեմերում աշխատանքները բարձրացնելու և արդյունավետ դարձնելու նպատակով:

Բնական է, որ այդ աշխատանքները բացի այն, որ կրթականության թեմերը, առավել ևս սերտ հարաբերություն կտանգծեն աշխարհի դանդաղան կողմերում ցրված Հայության և Մայր Աթոռի միջև:

Ելնելով Համազգային ժողովի առաջին որոշումներից, այլ և Մայր Աթոռի և արտասահմանի թեմերի մեջ ղոյություն ունեցող կապը ավելի ուժեղացնելու, ինչպես և այդ թեմերի վիճակի, հետ ծանոթանալու նպատակով Ամենայն Հայոց Հայրապետություն Ազգրնտիր Տեղակալ Ամենապատիվ Տ. Գեվորգ արքեպիսկոպոսի տնորինությունամբ ա. թ. ապրիլին Մերձավոր Արևելք գործուղվեց Մայր Աթոռի Գերագույն Հոգեվոր Խորհրդի գիտական քարտուղար պրոֆեսոր-դոկտ. Ա. Աբրահամյանը, որպես լիազոր ներկայացուցիչ Ա. Էջմիածնի և Ամեն. Տ. Տեղակալի: Պրոֆեսոր Աբրահամյանի օգնական և անձնական քարտուղար է նշանակված պ. Անուշավան Տեր-Գրիգորյանը:

Ամենայն Հայոց Հայրապետության Ազգրնտիր Տեղակալը հանձնարարել է իր

պատվիրակությանը այցելելու նախ Մերձավոր Արևելք՝ Իրանահնդկաստանի, Ատրպատականի, Իրաքի ու Եգիպտոսի թեմերը, Երուսաղեմի վանքերն ու երիկիայի Տան կաթողիկոսությունը, իր հայրական սղխունն ու Մայր Աթոռի օրհնությունը տալու դադուրհայ իր հոտին, ապա պատավորեցրել է ուսումնասիրել Իրանահնդկաստանի թեմակալ առաջնորդի ընտրության խնդիրը, Թեհրանի նոր թեմ կաթմակերպելու հարցը, անջատելով Թեհրանը չրջակայքով Իրանահնդկաստանի թեմից, այս հարցում նախապես առնելով Իրանի դահակալի թույլտվությունը և նկատի առնելով Թեհրանի ու Սպահանի համայնական վարչությունների տեսակետները:

Հայրապետական պատվիրակությունը ա. թ. ապրիլին արդեն ժամանել է Ատրպատականի թեմի կենտրոնը՝ Թավրիզ:

Այն խանդավառ ընդունելությունը, որ Թավրիզի հայությունը ցույց է տվել Հայրապետական պատվիրակությանը, վկայում է թավրիզի հայության անսահման նվիրվածությունը Հայրապետական Աթոռին և Մայր Հայաստանին:

Բաղմամարդ ժողովում պատվիրակությունը տեղեկացրել է Թավրիզի հայ հասարակությանը Մայր Աթոռում կատարվող բարենորոգումների, հրատարակվող Հայրապետական ամսագրի, ինչպես և այն մասին, որ Մայր Հայրենիքում Հայրապետական Աթոռը միապալատայն անկաշկանդ տնորինում է իր կրոնական ներքին գործերը և վայելում Հայաստանի կառավարության բարյացակամ վերաբերմունքը:

Նույն առաջ բաղմամարդ Հավաքույթում պատվիրակությունը միաժամանակ տեղե-

կացրել է այն խոշոր նվաճումների մասին, որ Սովետական Հայաստանը ձեռք է բերել գիտության, գրականության, արվեստի, շինարարության, տնտեսության և այլ ասպարեզներում:

Պատվիրակության հաղորդումը առաջ է բերել խորը հետաքրքրություն և վառ հայրենասիրություն ունեցողներին մեջ:

Այդ է առում թավրիզում հրատարակվող «Վերածնունդ»-ը իր ապրիլի 24-ի խմբագրականում:

«Մենք սրտապին ողջունելով Մայր Հայրենիքից եկած Ամենայն Հայոց Հայրապետության Ազգրնախր Տեղակալի պատվարժան պատվիրակ պրոֆ. Ա. Ասրահամյանի մասնաժամը, բարի դալուստ ենք մատթում նրան և իր քարտուղարին:

«Ուրախ ենք, որ երկար անարիներից հետո, այսօր Մայր Աթոռը լրջորեն զբաղվում է մեր թեմերի բարեկարգման խընդրով: Ճանկանում ենք կատարյալ հաջողություն մեր գիտնականն պ. պրոֆ. Ասրահամյանին: Վստահ ենք, որ նրա աշխատանքը շատ շուտով առողջ ու կենսունակ ողի ու կյանք պիտի ստեղծե մեր թեմում»:

Հայրապետական պատվիրակությունը իրազեկ դառնալով Սփյուռքի Հայության եկեղեցական, կրթական, դպրոցական թեմերի հասցյալների և այլ խնդիրների դըրվածքին ու սրբաններին, հնարավորություն կրնճեոի Ամենայն Հայոց Հայրապետության Ազգրնախր Տ. Տեղակալին և ռ:

էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդին ընդհուպ ծանոթանալու և անժիջապես անցնելու թեմերի բարեկարգման և դրա հետ կապակցված բազմաթիվ հարցերի արագ լուծման, թեմերի ղեկավարության գործի մեջ աշխուժություն մտցնելու հրատապ աշխատանքներին:

Սփյուռքի Հայությունը վաղուց ակնկալում էր Հայրապետական Աթոռի պատվիրակության այցելության: Նրա իղճն արդեն կատարված է:

Հայրապետական պատվիրակությունը կվերադառնա, անշուշտ, իր հետ բերելով Սփյուռքի մի խոշոր հատվածի՝ Իրանի, Իրաքի, Սիրիայի, Երուսաղեմի, Եգիպտոսի Հայության իղճերը, նրա ցանկություննեբը:

Հայության արդ հատվածի իղճերն ու ցանկությունները հիմք կհանդիսանան հետագա այն ծավալուն աշխատանքների համար, որ կկատարվեն թեմերի հոգևոր, կրթական, դպրոցական և նրանց բարեկարգման այլ խնդիրներին զծով:

Այս աշխատանքները ավելի ևս կամրապնդեն ու անխոլի կդարճեն Սփյուռքի Հայության կապը Մայր Աթոռի և իրենց Մայր Հայրենիքի՝ Հայաստանի հետ:

Ճանկանում ենք ույժ և կարողություն Հայրապետական պատվիրակությանը հաջողությամբ կատարելու իր պատասխանատու առաքելությունը և արդարացնելու Մայր Աթոռի և Ամենայն Հայոց Հայրապետության Ազգրնախր Տ. Տեղակալի հույսերը:

ԸՈՐԵՆՈՑՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՎԵՏՈՒԹՅՈՒՆ Տ. ՏԵՂԱԿԱԼԻ ՏՆՈՐԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ

Ամենայն Հայոց Հայրապետության Ազգերնոր Տեղակալ Ամենապատիւ Տ. Գեղազարեան Կաթողիկոսին հանձնարարութեամբ ասելի ամսին Մերձավոր Արեւելք գործունէնց Մայր Աթոռի Գերագոյն Հոգևոր Խորհրդի գիտական քարտուղար պրոֆ. դոկ. Արտա Աբրահամյանը, որպէս ներկայացուցիչ Ս. Էջմիածնի և Ամենայ. Տ. Տեղակալի, Գրոֆ. դոկ. Ա. Աբրահամյանի օգնական և անձնական քարտուղար է նշանակւած պ. Անուշապան Տեր-Գրիգորյանը:

Պատվիրակութեան անունով արված կոնգակի մէջ Ամենայ. Տ. Տեղակալը դժուած է այն նպատակը, որ դրված է պատվիրակութեան առաջ և այն ուղենիւր, որով պետք է առաջնորդի Հայրապետական պատվիրակութիւնը իր առաքելութիւնը կատարելու ժամանակ:

Ամենայ. Տ. Տեղակալի կոնգակի մէջ ասված է.

«Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցու նախնի Հայրապետները հետապնդող համայնքների հետ սերտ կապ պահպանելու նպատակով ուղարկուած էին իրենց նվիրակները նրանց մօտ, նրանց մխիթարելու և եկեղեցական գործերի վրա վերահսկողութիւն ունենալու համար:

«1941 թվի ապրիլի 10-ին Ս. Էջմիածնում, դումարված ազգային-եկեղեցական ժողովին էլ հանձնարարել է Գերագոյն Հոգևոր Խորհրդին պարբերաբար ուղարկել լիազոր ներկայացուցիչներ Միութենական Հայրապետության և արտասահմանի թեմերը ծանոթանալու նրանց իրական վիճակին, հոգևոր իշխանութեան գործունեության, վերահսկողության և ըստ հարկին ցուցումներ տալու նպատակով: Այլ և թեմերի ու Մայր Աթոռի մէջ գոյութիւն ու-

նեցող կապը և առավել խորացնելու և սերտացնելու համար և այդ բոլորի մասին ղեկուցանելու Գերագոյն Հոգևոր Իշխանութեան ի անորինութիւն:

«Ներկայումս նկատի առնելով, որ պատերազմի պատճառով դժվարացել է մեր հարաբերութիւնը արտասահմանի հետ, հետեւելով եկեղեցու ավանդական սովորության և ի կատարումն ազգային-եկեղեցական ժողովի որոշման, Մենք կարգու ենք Ձեզ Մեր և Ս. Էջմիածնի ներկայացուցիչ տալով Ձեզ իբրև օգնական և անձնական քարտուղար պ. Անուշապան Տեր-Գրիգորյանին այցելելու Մերձավոր Արեւելքի հետեւյալ թեմերն ու վայրերը՝ Իրանահնդկաստանի, Ատրպատականի, Իրաքի, և Եգիպտոսի թեմերը, ու Երուսաղեմի վանքը և Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսութիւնը, հաղորդելով նրանց ղեկավարներին Մեր հղբարական սիրտ ողջույնը և Մեր աղոթքը Ս. Էջմիածնի դարավոր բոլոր սրբութիւններին հիշյալ սրբավայրերի և թեմերի ղեկավարներին առողջութիւն և կարողութիւն իրենց վրա դրված ծանր և պատասխանատու լուծը հաղորդութեամբ կատարելու և այդ վայրերում ապրող մեր հոտին խաղաղ և բարօր կյանք ընտրելու համար:

«Պատվիրում ենք Ձեզ առաջին այցելութիւնը տալ Իրանին, նախապէս ներկայանալով Արեւմտահայաստանի Եանին և մյուս բարձր պաշտոնական անձանց, նվիրելով նոցա Մեր հարգանայ ողջույններն ու բերնաղթութիւնները:

«Իրանի Գահակալի թույլտվութեամբ և խորհրդակցութեամբ Իրանահնդկաստանի կրօնական խորհրդի, այլ և նկատի առնելով Թեհրանի ու Սպահանի համայ-

նական վարչությանց նախագահների տե-
օակետները, կազմակերպել թեհրանի թեմ,
անջատելով թեհրանը իր լքվակայքով
Իրանա-Հնդկաստանի թեմից, Նորակազմ
թեմի վարչական կազմակերպության նը-
կատմամբ հեռագրական հարաբերության
մեջ մտնել Մեզ հետ:

«Ուսումնասիրել առտեղյակ Իրանա-

Հնդկաստանի թեմակալ Առաջնորդի ըն-
րության հարցը, վերահրգակցելով տեղա-
կան եկեղեցական և ազգային հաստատու-
թյունների և կարևոր անձանց հետ, պար-
զել այդ հարցի լավագույն լուծումը և
ներկայացնել Մեզ ի տնօրենություն, կա-
րեւորության գիպքում հեռագրով հարա-
բերել»:

Մ Ա Յ Ր Ա Ք Ո Ռ

Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան ազգընտիր տեղակալ Ամենապատիւ Տ. Գեղորդ արքեպիսկոպոսի հետագիշտ Մոսկւայի և Համայն Ռուսիայի Սրբապետութեան Սինոդին.

ՈՒՂՂԱՓՈԹ ԵՖԵՂԵՑՈՒ ՍՐԲԱԶԱՆ ՄԻՆՈՒՆ

Ընդունեցե՛ք Մեր և ս. Էջմիածնի Միաբանութեան խորին ցաւակցութիւնը Մոսկւայի և Համայն Ռուսիայի սրբապետութեան Պատրիարք Սերգիի մահւան առթիւ: Աղոթում ենք Ամենաբարձրաւորն ուղղափառ եկեղեցու և նրա հոտի միութեան համար և պարգևելու նրան արժանաւոր Հաջորդ Հանգուցյալին: Այսօր, կիրակի օրը, մայիսի 21-ին ս. Էջմիածնի Մայր տաճարում Մեր ներկայութեամբ տեղի ունեցաւ Հանդիսավոր պատարագ և Հոգեհանգիստ Հանգուցյալ Պատրիարքի համար:

Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան ազգընտիր տեղակալ ԳԵՂՈՐԳ արքեպիսկոպոս:

Մայիսի 21-ին կիրակի օրը ս. Էջմիածնի Մայր-տաճարում պատարագից հետո Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան ազգընտիր տեղակալ Ամենապ. Տ. Գեղորդ Սրբ. Արքեպիսկոպոսի ներկայութեամբ Հոգեհանգիստ կատարվեց ուսական պրաւնսլաւ եկեղեցու դուռն— սրբապետութեան պատրիարք Սերգիի մահւան առթիւ: Հոգեհանգիստը սկսվելուց առաջ սրբ. Տեղակալը հանդես եկաւ և սրտառուչ խոսքերով Հայրենիքի լուր ժողովրդյան պատրիարք Սերգիի մահւան բոթը, ապա տեղավ Հանգուցյալ պատրիարքի ընտելութեանը:

Ղրմանը և դրամատիկ նրան որպէս ուսական պրաւնսլաւ եկեղեցու, ս. Սինոդի և ուս Հոգեւորականութեան վերակենդանացման գործի քաջամուտ կազմակերպչի՝ ջերմագին քարեմաղթեց առ Աստված, որպէսզի հանգուցյալ պատրիարք Սերգիին Հաջորդի արժանի մի բնան, որն ի վիճակի լինի միութեան ուս Հաւատացյալների հոտը:

Վերջացնելով իր խոսքը սրբ. տեղակալը կոչ արեց տաճարում ներկա գտնվող Հաւատացյալներին Հայ Հոգեւորականութեան հետ միասին աղոթել առ բարձրայն Աստված Հանգուցյալ պատրիարք Սերգիի հոգու հանգստյան համար:

Հաւատացյալները լարված ուշադրութեամբ լսեցին մաղթանքի հուշիչ և աղոց խոսքերն ու ջերմեանդութեամբ հետեւեցին Հոգեհանգստի արարողութեանը:

Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Աղբլնոտիր Տեղակալ Տ. Գեղորդ Արքեպիսկոպոսի Մերձավոր Արեւելք ուղարկված ներկայացուցչութիւնը հասել է Թաւրիզի: Թաւրիզի Հայ Հասարակութեանը ցույց է տվել խանդավառ ընդունելութիւն: Քաղաքի Հայ Հասարակական ընդհանուր ժողովը, որին մասնակցել է 1500 երիտեւ Հայ ժողովական, ամենայն ուրախութեամբ լսել է Ամենապ. Տ. Տեղակալի ներկայացուցչի պրոֆ. դոկտ. Աշ. Աբրահամյանի զեկուցումը Երևանի կացութեան, Պետ. համալսարանի, ս. Էջմիածնի բարոյական, կրօնական և տնտեսական վիճակի մասին և դր՛ սրտով թողել դաւիճը:

Ամենապ. Տ. Տեղակալի ներկայացուցչութիւնը ապրիլի 19-ին Թաւրիզից մեկնել է Թեհրան ներկայանալու Իրանի շահին:

Հիմն և նրան հանձնելու Ամենայ. Տ. Տե-
ղականի կողմից:

Թավրիզի սովետական հյուպատոսարանի
միջոցով:

Առաքատականի թեմի առաջնորդ Գե-
րաշնորհ Տ. Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք
Թանգյանը հաղորդում է Ամենայ. Տ. Տե-
ղականին, որ Թավրիզի հայութունը հան-
գանակել է 500.000 բիալ հոգևոր Հայաս-
տանի այն որդերի, որոնց Հայրերը նախ-
ապառնակ են Հայրենական պատերազմի,
Արդ պիտի զննուի են հազուտներեն և
կոչվեցին, որոնք Հայաստան կուղարկվեն

Թավրիզի հայութունը «Սահունցի
Դավիթ» տանկային շարասյան համար նը-
վիրել է 267.000—300.000 բիալ:

Առաքատականի թեմական Խորհուրդը
Ամենայ. Տ. Տեղականի տրամադրությամբ
սակ է դրել 30000 բիալ Մայր Աթոռի
ուսուցչական կարիքների համար:

ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՍԵՐԳԻ

Ռուսաց ուղղափառ եկեղեցու Սինոդը խորին վշտով հայտնում է, որ սույն թվի Մայիսի 15-ին առափոտյան 6 ժ. 50 րոպեին ի Տեր Հանգյալ Մոսկվայի և Համայն Ռուսիայի Պատրիարքը՝

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՒՅՆ ՍԵՐԳԻՆ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԿԻ ՄԱՀԸ ՅԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱՎ.
26-ԱՄՅԱ. ՀԱՍՑԿՈՒՄ

ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՍԵՐԳԻ ԹԱՂՈՒՄԸ

Սույն թվի Մայիսի 18-ին Մոսկվայում պատրիարքական Աստվածա-հայտնության Մայր տաճարում տեղի ունեցավ Մոսկվայի և Համայն Ռու-սիայի վախճանված Սրբազնազույն Պատրիարք Սերգիի Հոգեհանգիստն ու թաղումը։

Պատրիարքի պերճ զարդարված դագաղը դրված էր տաճարում, ծած-կված պատրիարքական պատմունճանով ու ծաղիկներով։

Հանգուցյալ Պատրիարքի Հոգեհանգստին մասնակցում էին միաբնակ-ւորներ Ալեքսին, Նիկոլայը, Իոհանն, 14 եպիսկոպոս և Մոսկվայի Հոգե-վորականության ավելի քան 100 ներկայացուցիչ։

Պատրիարքի Թաղմանը հավաքվել էր հավատացյալների, Աստվածա-հայտնության տաճարի և Մոսկվայի մյուս եկեղեցիների ծխականների հըս-կայական մասնա։

Թաղմանը ներկա էր ՍՍՌՄ Ժողկոմսովետի ներկայացուցիչ Գ. Գ. ԿԱՐՊՈՎԸ,

Ցերեկվա ժամը մոտ 4-ին եկեղեցական ազո մեծ թափոքը դադարով և խաչվառներով պատեց տաճարի շուրջը, որից հետո հենց այդտեղ՝ տաճա-րում կատարեց թաղումը։

ՍՍՌԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

ՍՍՌԻ Միության Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը Մոսկվայի և
Համայն Ռուսիայի Սրբազնագույն Պատրիարք Սերգիի մահվան կապակցու-
թյամբ իր խոր ցավակցությունն է հայտնել ուսական ուղղափառ եկե-
ղեցու Սրբազնագույն ՄինՈՒԻՆ:

(«Սովետական Հայաստան»)

ԿՅՈՐԹԱՐՈՒ ՑԵՂԱԳԱՀ ՄԻՑՐԱՊԱԼԻՑ ԱԼԵՒՍԻՈՒ ՆԱՄԱԿԸ
ԺՈՂՈՎԱՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԱՐԿՈՒ ՈՍՎԵՑԻ ՆԱԽԱԳԱՀ,
ՈՍՎԵՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐԾԵԼ

Ի. Վ. Ս Տ Ո լ ի ն ի ն

Թանկագին ԻՈՍԻՖ ՎԻՍՍԱՐԻՈՆՈՎԻՉ.

Մեր ուղղափառ եկեղեցուն համարած ծանր փորձութիւն վիճակից,
վախճանիկից պատրիարք ՍԵՐԳԻՆ, որ 18 տարի կառավարում էր Ռուսա-
կան եկեղեցին:

Ձեզ լայլ հայտնի է, թէ ինչպիսի իմաստությամբ էր նա կատարում
այդ դժվարին աշխատանքը:

Ձեզ հայտնի է նաեւ նրա սերը դեպի Հայրենիքը, նրա հայրենասիրու-
թիւնը, որը ոգևորում էր նրան պատերազմական փորձութիւնների ներ-
կա դարաշրջանում: Իսկ մեզ, նրա մերձավոր ոգնականների, մոտիկից
հայտնի է նաեւ նրա ամենամանկեղծ սիրո զգացմունքը դեպի Ձեզ և նվիրվա-
ծութիւնը Ձեր նկատմամբ, որպէս մեր Մեծ Միութեան ժողովուրդների
իմաստուն, Աստուծո կողմից կարգված առաջնորդի (այս նրա մշտական ար-
տահայտութիւնն է): Այդ զգացմունքը նրա մեջ առանձնահատուկ ուժով
դրսևորվեց Ձեզ հետ անձամբ ծանոթանալուց հետո, անցյալ տարի սեպ-
տեմբերի 4-ին Ձեզ հետ մեր ունեցած մեզ համար անմոռանալի տեսակցու-
թիւնից հետո: Ինձ բազմիցս վիճակվել է նրանից լսելու, թե նա ինչպիսի
լերձ զգացմունքով էր վերհիշում այդ տեսակցութեան մասին և թե ինչպիսի
սի բարձր, պատմական նշանակութիւն էր տալիս նա եկեղեցական կարիք-
ների նկատմամբ Ձեր կողմից ցուցաբերված, մեզ համար խիստ արժեքավոր
ուշադրութեանը:

Նրա մահով մեր եկեղեցին որբացավ: Վախճանված պատրիարքի կտակով
Աստված ինձ շնորհեց իմ վրա ընդունելու Պատրիարքի Տեղապահի պաշ-
տոնը:

Ինձ համար կյանքիս մեջ և եկեղեցուն ծառայելու այս ամենապատաս-
խանատու պահին ես պահանջ եմ զգում Ձեզ, Թանկագին ԻՈՍԻՖ
ՎԻՍՍԱՐԻՈՆՈՎԻՉ, հայտնելու նաեւ իմ անձնական զգացմունքները:

Իմ առաջին գործունեության մեջ ես շարունակ և անշեղորեն կղեկա-
վարվեմ այն սկզբունքներով, որոնցով նշված էր հանդուցյալ Պատրիարքի
եկեղեցական գործունեութիւնը՝ հետևել եկեղեցական կանոններին և որո-
շումներին մի կողմից, և մշտական հավատարմութիւն ցույց տալ Հայրե-
նիքին ու Ձեր գլխավորած մեր Կառավարութեանը, մյուս կողմից:

Գործելով Ռուսական Ուղղափառ եկեղեցու գործերի խորհրդի հետ լի-
ովին միաբան ես հանգուցյալ Պատրիարքի հիմնած Սրբազնադույն ՍԻՆՈՒԻ
հետ միասին երաշխավորված կլինեմ սխալներից և անճիշտ քայլերից:

Խնդրում եմ Ձեզ, մեծարգո և թանկագին ԻՌՄԻՅ ՎԻՍՍԱՐԻՈՆՈՎԻՉ,
 իմ այս համապատասխանություններն ընդունել աշխարհի վստահությամբ, ինչպես
 նրանք բխում են ինձանից և համապատասխան Ձեր նկատմամբ մեր տանած խորին
 սիրո և երախտագիտության արտացոլումներին, որոնցով առգործած են բո-
 լոր այսմիջանից իմ հոգիից զննվարժող եկեղեցական աշխատողները:

Ա.ԵՎՍԻ

Լեֆեմգրադի եվ Նովոքոզդի Միսիոնարիա

Պետրիարքի սեղանական

Մոսկվա, 18 Մայիսի 1944 թ.
 (Մոսկվա. Հայաստան)

ՀԱՅԲՈՒՆԱԿԱՆ ՊԵՏԵՐԱԶՄԻ ԶԱՆՑՈՒՄ

«ՍԱՍՈՒՆԵՐԻ ԴԱՎԻԹ» ՅԱՆՎԱՅԻՆ ԵՄՐԱՍՅԱՆ ԱՆՁՆԱԿԱԶՄԻ ՍԱՐԳԻՆԵՐԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ
ՊԵՏԵՐԱԶՄՈՒՄ ՑՈՒՅՑ ԵՆ ՅԱԼԻՍ ԱՐԻՈՒԹՅԱՆ, ԽԻԶԱԽՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԵՐՈՍՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՆԾԱԼԻ ՕՐԻՆԱԿ

ՀԱՄԱԹ Ժողովաժողովուրդն կից Հայ-լուսավորչական եկեղեցու գործերի
Խորհրդի նախագահ Ս. Ն. Հովհաննիսյանի անունով ստացված է հետևյալ
հաղորդագրությունը Մոսկվայից.

«Տանկային գործաժաօի հրամանատար փոխգնդապետ Վոյնովսկին ու-
ղարկել է ինձ նամակ, որի մեջ հաղորդում է Հայ հոգևորականության և
հավատացյալների միջոցներով կառուցված «Սասունցի Դավիթ» տանկային
չարասյան պատկանող տանկերի անձնակազմի մարտական գործողությու-
նների մասին.

«Ընկ. Վոյնովսկին գրում է.

«Հայ Ժողովրդի առասպելական հերոս Սասունցի Դավիթի անունը կրող
տանկերը գտնվում են վստահելի ձեռքերում: Գերմանական զավթիչների
դեմ մղվող մարտերում տանկիստները իրենց պսակել են անթառամ փառ-
քով:

Մեր գործաժաօր զարնանային ուղեխափանքի դժվարին պայմաններում
10 օրվա ընթացքում մարտերով անցել է մոտ 200 կիլոմետր, ապաստար-
ելով հարյուրավոր բնակավայրեր, Ֆաշիստական օտրկությունից փրկելով
հազարավոր սովետական մարդկանց:

Տանկիստներն իրենց խիզախ դրոհներով «Սասունցի Դավիթ» անվան
տանկերով բազմիցս ճեղքել-անցել են հակառակորդի թիկունքը և այնտեղ
առաջացրել խուճապ ու իրարանցում, գերմանացիներին ստիպելով հապ-
ճեպորեն փախչել և նետել իրենց ամրողջ տեխնիկան:

Այսպես ճեղքելով անցնելով հակառակորդի թիկունքը, տանկերը ներ-
խուժել են Պ. քաղաքի մատույցներով հզոր հենակետ հանդիսացող N կայա-
րանը և ջախջախել գերմանական կայադուրը: Տանկիստները ամրանալով
նվաճված բնադժերում, ետ են մղել գերմանացիների բոլոր հակադրոհները
և ձախողել կորցրած կայաքանը վերադարձնելու նրանց բոլոր փորձերը:
Հիսուրականների ջախջախումը և տանկիստների կողմից կայաքանի պրա-
վումը հակառակորդին ստիպել է ետ նահանջել նաև հարևան հատվածնե-
րում և հնարավորություն է տվել մեր զորքերին մոտենալ քաղաքին, մար-
տեր օկուպել նրա ծայրամասերում:

Այս մարտերում մեր գործաժաօր զգալի հաղթանակներ է հասցրել հիտ-
լերյան զորքերին: Տասն օրվա ընթացքում «Սասունցի Դավիթ» տանկերը
ոչնչացրել են 18 տանկ և ինքնազնաց հրանոթ, զանազան տրամաչափի 20
հրանոթ, 60 զնդացի, 210 ավտոմեքենա զորքերով և բեռներով, ոչնչաց-
րել են գերմանական ավիելի քան 2-700 զինվոր ու սպա:

Անձնակազմը ցույց է տվել իսկական ռազմական վարպետություն և հմտություն, դարձել է վճռականորեն, համարձակ, արիտքար ու խիզախ։

Միայն վերջին մարտերի ընթացքում ավելի քան 40 մարտիկ ու սպա պարզևատրվել են Սովետական Միության շքանշաններով ու մեդալներով։

Մեր Հայրենիքի ազատության ու անկախության համար մղվող ազատագրական մեծ պատերազմում սովետական մարտիկներն ու ռազմերը ցուցաբերում են հերոսության հրաշքեր։

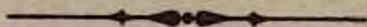
Հանդիսանալով հաղթական Կարմիր Բանակի մի մասնիկը մենք առաջիկայում ևս հայ ժողովրդի առաջաելական հերոս Վասուկի Դավիթ անունը կրող տանկերով անխոնջ կերպով կխփենք թշնամուն, նրան դուրս վռնդելով մեր երկրի սահմաններից։ Բազմապատկենք սովետական տանկիստների փառքը, սովետական ժողովրդի փառքը։

Կեցցե՛ հաղթական Կարմիր Բանակը։

Կեցցե՛ Մեծ դորսվար, Սովետական Միության Մարշալ Մեծ ՍՏԱԼԻՆԸ, որը մեր ժողովրդին տանում է դեպի վերջնական հաղթանակ դերձանա-Փաշխտական դավթիչների դեմ։

Ձեր պատասխան նամակը կհաղորդվի Վասուկի Դավիթ շարասյան տանկիստներին։

ԴՅՈՂԱԿԵ ԿՈԼՈՍՈՎ

ՄԿՐՏԻՉ ԿԼԹՈՂԻԿՈՍ ԽՐԻՄՅԱՆ

(1820—1907)

ԺԹ դարի հայ ազգային-կրոնական կյանքի ամենամեծ դեմքն է Մկրտիչ Խրիմյանը:

Նա ծնվել է Վանում՝ 1820 թ. ապրիլի 9-ին: Նրա հայրը վաճառական էր, որ զասպան տեսակի գործվածքներ էր արտահանում Խրիմ. այս պատճառով էլ ըստացվել է Խրիմյան ազգանունը: Մանուկ Մկրտիչը մեծացավ ազատ բնության ծախում, Այդեստանի բարձրագույն ծառերի, այգիների և առուների մոտ, իր հորեղբայր Խաչատուրի խնամքի տակ: Այս անձը վերին աստիճանի առաքելի, բարեպաշտ և ողորմած մարդ էր, արհեստով ուսուցանակ, որ գրեթե նաև կարգալու ազգել, հմուտ էր Ս. Գրքին և եկեղեցական ժամանացության: Մկրտիչը մի կողմից սովորում էր աստվածաբանություն, մյուս կողմից կարգալու ազգել. նրա մեջ մի կողմից բուն դրավ կրոնական բարեպաշտությունը, ողորմածությունը, մյուս կողմից՝ բնության սերը: Մկրտիչի մեծ եղբայրը աղքատ էր, և ազատ ժամերում Մկրտիչըն էլ նրա մոտ սովորում էր գործնական աղքատություն: Մեր մեծացումը, պատանի դարձավ, նա սկսեց շարունակ ման գալ այն վանքերը, ուխտավայրերն ու հայրենական ավերակները, որոնցով լի է վաստակականի ամեն մի անկյունը. մի ժամանակ մնաց լիմ և Կոստյու, անապատներում, ուր սովորեց գրաբար լեզուն և հին հայոց եկեղեցական գրականությունը: Այդ ժամանակից Մկրտիչի մեջ միտք ծագեց ժանելու կրոնական ապարեղը, բայց ծնողները չթողեցին և նրան ամուսնացրին:

Այդ միջոցին տանկաց պետությունը սկսում էր գալառացի հայերից պիմվոր առնել: Երիտասարդ Մկրտիչը ղրվորապետությունից թաղավելու համար դուրս ե-

կավ երկրից. նա դեպ Պարսկաստան, առավ Ուրմիա, Սալմաստ, Խոյ, անցավ Թրասիք, մասով Գողթն գավառը, Նախիջևան, Երևան, խմբածին, ման եկավ Անիի ավերակներում և այսպես Հյուսիսային Հայաստանի զանազան կողմերը շրջագայելու հետո անցավ Պոլս:

Ջուրի լինելով դրամական միջոցներից՝ ապրուստ ըտնելու նպատակով նա սկսեց Պոլսում կաշկակարությունը պարտել: միևնույն ժամանակ առաջ էր առնում իր մտավոր ընթացքակության գործը: Նա արդեն այնքան հմուտացել էր գրաբար հոլերեն լեզվին, որ սկսել էր գրել ընդարձակ բանաստեղծություններ: Այս ժամանակ (աղբարատունի արել էր հայկական լատի գյուտը. Խրիմյանը ողբվորվում է աղ չափով և գրում է Բաղրատունուն նվիրված մի դրվեստ՝ հայկական չափով, որը հրատարակվում է «Բաղրատունի» մեջ (1849 թ.): Դա լինում է Խրիմյանի առաջին ընդարձակ վաստակը:

Շնորհիվ իր գիտություն, հեղահամբույր բնավորության Խրիմյանը շուտով ձեռք է բերում մեծ հաջողություն: Նա մուտք է գործում ազնվական ընտանիքների մեջ՝ իբրև ուսուցիչ և բարեկամ, կարգվում է ուսուցիչ Պոլսի Թաղային դպրոցներում, վայելում է հատկապես Օսյան ընտանիքի սերը. պետական ու ազգային նշանավոր գործիչ Գրիգոր Օսյանը գառնում է նրա սիրելի բարեկամն ու աղքատիկ սյուլապանը:

1850 թվին Խրիմյանը հրատարակում է իր մեծ բանաստեղծական երկը՝ «Հրապարակ Արարատյան»: Դրանից հետո ուխտի դնելով Սրուսաղեմ և շրջագայելով քրիստոնեական սրբավայրերը՝ հրատարակեց իր երկրորդ բանաստեղծական երկը՝ «Հրապար-

ՄԱՐՏԻՋ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԽՐԻՍՏՈՍ

րակ երկրիս Ավետյաց» (տպ. Պոլիս 1851)։

Խրիմյանի անունը արդեն հռչակված էր։

Խրիմյանը իբրև բնիկ Հայաստանցի, սնված հայ երկրի ու հայ ժողովրդի ծոցում, ավելի խոր գիտակցելով նրա կարիքները, ավելի անձնվիրաբայությամբ նեակեց ապարկ։ Նա ուղարկվեց Կիլիկիա հիմնելու համար հայ դպրոցներ, Բայց Ասիայի չկարողանալով հաջողել կաթողիկոսի հետ, կարճ ժամանակից հետո ստիպված եղավ վերադառնալ Պոլիս։ Այստեղ Հասունյանց կոնվենտի առթիվ հրատարակեց անստորագիր մի տետրակ՝ «Բան առ Մխիթարյան միաբանություն» (Պոլիս, 1853), որի մեջ դատափետում էր պապականության փառամոլությունը։ Գիշ հետո դնացի վան, ուր մեռած գտավ իր կնոջը և իր միակ աղջկանը։ Ընտանեկան այս դժբախտությունը դրդեց Խրիմյանին բարոյաբանություն իր հին ցանկությունը և օժիվելով վարդապետ՝ դարձավ Վարագա վանքի միաբան։

Խրիմյանի նպատակն էր վանքում հիմնել դպրոց և տպարան, հավաքել այդտեղ հայ ժողովրդի դավաններին և նոր՝ եվրոպական գիտության լուսով լուսավորելով նրանց՝ ուղարկել Հայաստանի զանազան կողմերը՝ ազդային կրթությունը, մոռացված լեզու և ամենուրեք տարածելու համար։ Միևնույն ժամանակ նա դուրս եկավ կռվելու ժողովրդի շահերի համար՝ վախճառու ջոկերի, կաշառակեր և անարդար պաշտոնյաների և միջնադարյան խաղաղամիտ հոգեւորականների դեմ։ Իր գեները քարոզն էր, կենդանի խոռը եկեղեցու բեմից։ Խրիմյանը ճարտասան էր, բայց ոչ այն ճարտասաններից, որոնց աղեղեցությունը լեզվի գեղեցկություն, հոսիսության կամ պերճության մեջ է։ Նա խոսում էր պարզ ու հասարակ լեզվով, ժողովրդի հասարակ կյանքից, նրա բնական ու նրան մատչելի օրինակներով ու առակներով։ Նրա քարոզների մեջ չկային հին սխոլաստիկ ոգին, Ս. Գրքի հնարարյան բացատրությունները, աստվածաբանական ներուժություններ, այլ միայն

բարոյականը, ազդային հերոսների կյանքը, առօրյա կյանքը շոշափող հարցեր, կրթական ու տնտեսական խնդիրներ։ Ժողովուրդը սիրեց նրան իբրև իր հարազատի։

Հասկանալի է, որ ազատասիրտ վարդապետի դեմ դեռ առնելին առաջը հին սերունդը, ջոկերը, կեղեքիչները և խավար հոգեվարականությունը։ Խրիմյանը նորից դնացի Պոլիս իր ծրագիրը հաջող հիմքերի վրա դնելու համար։ Այստեղ նա ձևեց բերելով ազատամիտ կուսակցության պայտականությունը, կազմեց իրեն աշակից, «պաշտպանողական ընկերությունը», դնեց մամուլ և հենց Պոլսում սկսեց հրատարակել «Արժիվ Վառդուխայանի» ամսաթերթը (1855 թ.), որից հետո անցավ Վան և պատրիարքական կոնդակով հաստատվեց Վարագա վանքի վանահայր։

Խրիմյանը Վարագա վանքի դարձրեց հայ ժողովրդի լուսավորության առաջին կենտրոնը։ Եղևտեղ նա հիմնեց ժառանգափորաց դպրոց, որտեղ առաջին անգամ ուսումը դրված էր եվրոպական ուղղության մեջ, ավանդվում էին գիտություններ և հայոց պատմություն։ Նա հիմնեց նաև տպարան, այստեղ փոխադրեց «Արժիվ Վառդուխայանի» ամսաթերթը, հետո բացավ գրադարան և թանգարան։

Խրիմյանն իր հիմնարկությունների ծյուրեմանը ապահովելու նպատակով նորից ստիպվեց դնալ Պոլիս, ապա անցավ Կովկաս և Թիֆլիսում, Գանձակում ու Շուշում հանգանակություն անելով եկավ Երևան, Նախիջևան, Ադուլիս և Պարսկաստանի վրայով վերադարձավ Վարագ։ Այնուհետև Տարոնի ժողովրդի ցանկություն համաձայն Խրիմյանը ընտրվում է առաջնորդ Տարոնի և վանահայր Ս. Կարապետի վանքի, իր վրա պահելով նաև Վարագի վանահայրությունը։ Խրիմյանը Վարագը հանձնելով իր կարող աշակերտներին վերցրեց իր հետ մի մամուլ, տառեր և իր մի քանի ընդունակ աշակերտների հետ անցավ Տարոն։ Այստեղ Ս. Կարապետի հրավաճար վանքի մեջ բացավ երկրորդ տպարանը, ժառանգափորաց դպրոց, հիմնեց

«Արեւիկէ Տարածոյ» կիսամայա թերթը, որի խմբագրութիւնը հանձնեց իր արժանավոր աշակերտ Գարեգին վրդ. Սրբանձեռյանին: Խրիմյանի աշակերտներից ուրիշները՝ ոմանք ուսուցիչ, ոմանք վարդապետ՝ ցրվեցին Հայաստանի դանազան կողմերը բանալու նորանոր դպրոցներ, ժողովուրդը կորթելու և դաստիարակելու: Խրիմյանը եղաւ այդ բոլորի հայրը և ժողովուրդը սովեց նրան «Հայոց Հայրիկ» սիրելի տիտղոսը, որը Խրիմյանը գուրգուրանքով պահեց ինչև զիւրջ:

Տարտնում լուսավորութիւնը դործը ավելի մեծ խոչընդոտների հանդիպեց: Մի քանի վանականներ, որոնք այլևս զրկված էին վանքի եկամուտները ազատութեւ վայելելու իրավունքից, մի քանի վաշխառուներ ու կեղեքիչներ, որոնց ախորժակները այլևս սանձված էին, սկսեցին դավադրութիւն սարքել նրա դեմ: Նրանք դիմում էին մերթապաշին իշխանութիւն՝ պահանջելով պաշտոնական անել նորամիտ վարդապետին, մերթ դիմում էին պետութեան՝ ամբաստանելով նրան իբրեւ ապստամբութիւն քորոզ: Մինչև անգամ նրանք զինեցին քրդախան ամբոխը և վանքի դռները փակելով՝ արշաւանակեց կովի դուռն եկան նրա դեմ: Խրիմյանը ստիպված էր իր թշնամիներին առատելու համար քանկեց անձամբ գնալ Պոլիս, որտեղ կատարվեց ընտրութիւն: Խրիմյանը արդարացաւ և վանականներու աջստովեցին: Այդ միջոցին էր, որ Խրիմյանը անցավ Կիսիկոմէին և օծվեց եպիսկոպոս: Բայց հաղով վերադարձել էր Տարտն. երբ ընտրվեց Պատրիարք Կ. Պոլսո (1869): Տարտնից մինչև Պոլիս նրա երթը մի հաղթական թափուր էր:

4 տարի մնաց Խրիմյանը պատրիարքական աթոռի վրա. այդ շրջանում իր գործն եղավ Ազգ. Սահմանադրութիւնը ժողովրդականացնել, առաջ քաշել ժողովրդի միջին խափն աղուսին բարձր պաշտոնների: Հետ մղեով աղնմականներին: Բայց նրա պատմական և անհնամեծ գործն եղավ Ազգային ժողովի ընտրութիւնների առարկա դարձնել: Հայաստանի ժողովուրդի հարստահարյալ վիճակը, որ առանձին անդեկա-

դրութեամբ մտածուցվեց պետութեան և նրա դարձանք խնդրվեց: Այսպէս ծնվեց Հայոց հարցը, որը իր այն ժամանակվա դրվածքով մնաց որպէս «Հայոց հարց»: Շատ ուշ, միայն Սովետական Իշխանութեան որով հայ ժողովուրդը ստացավ իր իսկական ազատութիւնն ու անկախութիւնը:

Բայց Խրիմյանը դժգոհ մնաց Սահմանադրական այն կարգերից՝ որ այն ժամանակ տիրում էին Պոլսում: Նա առաջարկեց վերաքննել Սահմանադրութիւնը և դորացնել նրա մեջ այն դրութիւնը, որով դավաճները նվազ կախում պիտի ունենային Պոլսից: Այս ձևով նա, հարուցեց իր դեմ երեսփոխանների մի մասի հակառակութիւնը, որոնք նրան համարում էին հակառակմանադրական: Հակառակ էին նաև այն բոլոր աղնվականները՝ որոնց ի վնաս գործել էր Խրիմյանը, մտտեցնելով իրեն ժողովրդական դասը: Վերջապէս Խրիմյանը ստիպվեց հրաժարվել պատրիարքութիւնից (1873): Այնուհետև նա ապրեց Պոլսում՝ իբրեւ քարոզիչ Յուսէփաւրի եկեղեցում, միևնույն ժամանակ իրար ետեվից հրատարակում էր իր գրական աշխատութիւնները:

Ռեալ-տաճկական պատերազմից հետո հայոց հարցը նոր կերպարանք ընդունեց: Հայոց հարցը շնորհիվ Ներսէս պատրիարքի բարձրագալ եմրոպական պետութիւնների դիմանք, Սան-Ստեֆանոյի մեջ 1878-ը հողվածը գրվելուց հետո, երբ Բերլինում դումարվեց եմրոպական վեհաժողովը, Ներսէսը մտածեց Հայոց հարցը ներկայացնել, այնտեղ և մի դարձան խնդրել: Ընտրվեց Խրիմյանը, որ իր թարգման Մինաս Չերաղի հետ ման պիտի գար եմրոպական մայրաքաղաքները՝ պատրաստելու համար մտքերը և հետո Բերլինում՝ Նար-Պէյի հետ պիտի ներկայանար վեհաժողովին: Խրիմյանը մեկնեց Պոլսից և այցելելով Հոռոմ, Վիեննա, Փարիզ, Լոնդոն, մեկտեղ դրավ Հայ ժողովրդի ցամիւ և խնդրեց պետութիւնների աջակցութիւնը. այնուհետև Բերլինում Նար-Պէյի հետ վեհաժողովին մտաուցեց մի հուշագիր, որով խնդ-

բում էին Հայոց Համար տեղական ինքնավարութիւն, Վեհաժողովը տվեց Հայտնի 61-րդ Հոդվածը (1878) :

Հայերը իրենց ակնկալութեան մեջ հաւատարմութեամբ զտնվեցին. ամենից առաջ Հայրիկը Յուսէփտարի եկեղեցում Բերլինից վերադառնալուց հետո խօսեց իր նշանավոր քարոզը, որի մեջ Հարիսայի և Երկաթե շերտի օրինակով քարոզում էր պենք առնել բնութեան դեմ՝ իր իրավունքը հզորներին առաջ Հարգելի դարձնելու համար :

Խրիմյանը Պոստոմ երկար չմնաց. նա նորից դարձավ Վարազ իր ռիթմի ժողովրդի ծաղը. այստեղ նա հանուշտով տեսավ իր ցանած օրհմերի արգասիքը. ամեն կողմ դպրոցներ էին բացվել, մի ուսումնաստենչ սերունդ էր առաջ եկել, դարգացել էր ժողովրդական գիտակցութիւնը և Խրիմյանը նորից շարժեց Վարազի մամուլը՝ իր հին ու նոր աշակերտներին սովոր խմբի հետ :

Այս անգամ մի մեծ պատուհան սպառնում էր Վանին։ Դա օտմն էր, պատերազմի սե արդյունքը, որին զոհ պիտի գնար ամբողջ Վասպուրականը։ Պոստոմ կազմեց սովորներին օգնող հանձնաժողով։ Այնպիսի ամեն կողմից ցրված Հայերը արժագանք տվին Խրիմյանի կոչներին և սկսեցին ուղարկել իրենց առատաձեռն նվերները։ Գուժարները փոխադրվում էին Հայրիկին և նա իր ձեռքով բաժանում էր առանց ազդի և կրօնի խտրութեան Հային, տաճկին, քրդին, ասորուն և եղիդիին։ Այստեղ երևաց Խրիմյանի ճշմարիտ մարդասիրութեան ոգին և նրանով կարողացավ սեր ու հարգանք ներշնչել քուրդ, ցեղերի մեջ դեպի իր ազդը և դեպի իր անձը մասնավորապէս։ Այս ժամանակ Խրիմյանը հղացավ Վանում երկրագործական դպրոց բանալու միտքը։ Նա բերել տվեց եւրոպական դուքան, երկրագործական նոր գործիքներ, հրապարակեց մասնագետ ուսուցիչներ, որոնք աշակերտներին սովորեցնում էին նոր մեթոդներով հողը մշակել։

Բայց Խրիմյանի գործունեութիւնը արդեն առաջ էր բերել կասկած տաճիկ կա-

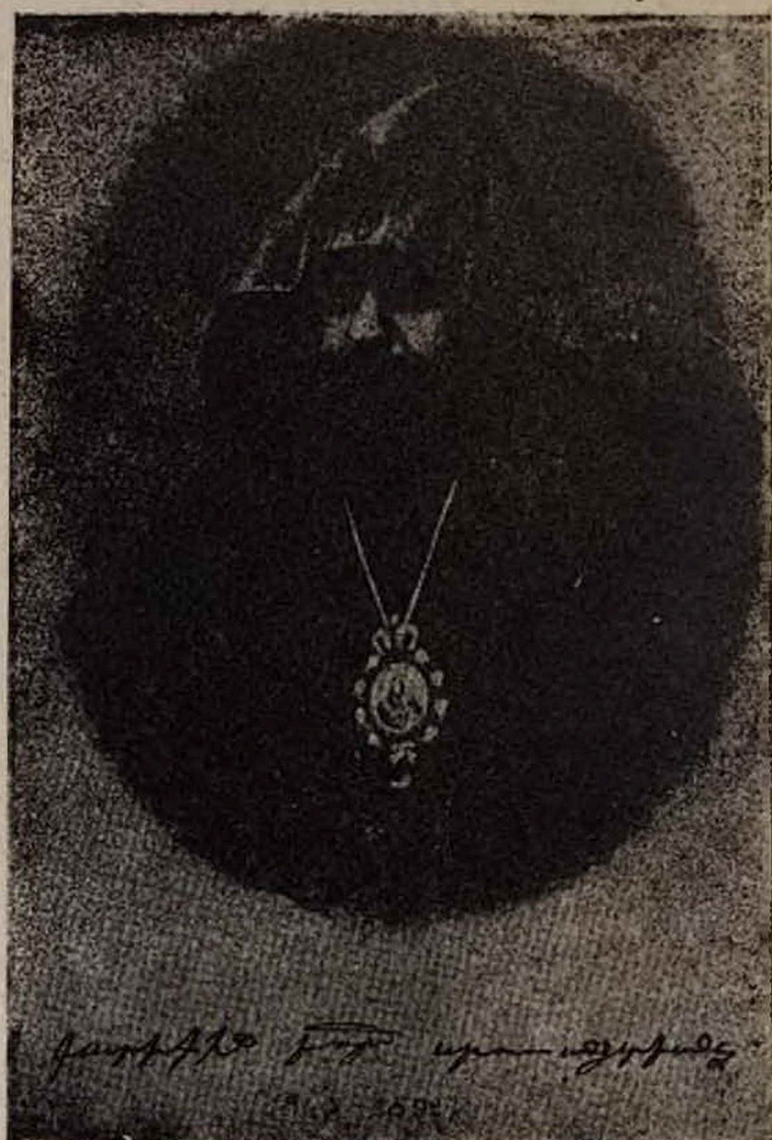
ռավարութեան շրջաններում. նրա ներկայութիւնը Հայաստանում վնասակար համարվեց. օուլթանական հրամանով Խրիմյանը Պոլիս կանչվեց և հետո Հայկական շարժումների հետեւնեղով աքսորվեց Երուսաղեմ (1890)։ Բայց այդ աքսորը շատ երկար չտեւեց. 1892 թվին Էջմիածին հասնելով համազդային ժողովրդարձր գնահատելով Խրիմյանի արժանիքներն աւագային գործունեութիւնը միաժամ ընտրեց նրան Ամենայն Հայոց կաթողիկոս։

Նորընտիր կաթողիկոսը Եւրոպայի ճամբով անցավ Էջմիածին և այցելութիւն տալով ուսաց կայսեր նստեց իր դահլ։

Խրիմյանը կաթողիկոսական դահլի վրա կարողացավ ունենալ այն մեծ գործունեութիւնը, որ ցույց էր տվել իր պատրիարքական, մանավանդ վարդապետական շրջանում։ Եւ այդ այն դատան պարմաններ ի պատճառով, որոնցով կաշկանդել էր նրան ցարական բռնակալ պետութիւնը, մանավանդ Կովկասյան չարակամ իշխանութիւնը։ Դառն արտով տեսավ Խրիմյանը տաճիկահայերի կոտորածը, կովկասյան բռնութիւնները, եկեղեցական կալվածքների դրամամբ, թուրք-Հայկական ընդհարումները, որոնց բարձման համար իր դիմումները Ռուսաստան և Եւրոպա մեծ մասամբ անօգուտ անցան։

Խրիմյանը, ԺԹ դարի Հայ Հոգեւորականութեան մեծագույն դեմքն է. նրան քաջ ծանոթ էին բոլոր այն իրադարձութիւնները, որոնք տեղի են ունեցել ԺԹ դարի Հայ Հասարակական կյանքում։ Այդ իրադարձութիւններին նա ոչ միայն օտակականաւ տես է եղել, այլև գործոն մասնակից։ Նրան ծանոթ էր ողջ Հասարակական կյանքը շինականի անուշ խրճիթից մինչև եւրոպական ճոխ պալատները։ Իր ժամանակի Հասարակական կյանքի բոլոր վայրիվերումներին մեջ Խրիմյանը հանդիսացել է միայն ճշմարիտ քրիստոնեայի, ճշմարիտ Հայրենասերի և ճշմարիտ ժողովրդական մարդու տիպարը։ Այս պատկերով դառնում ենք նրան իր բոլոր դրական գործերի մեջ։

Ա. ԿԱԳԵՄԻԿՈՍ Է. Ա. Մ. Ա. Ռ. Ռ. Ս. Ն.

Portrait of a man with a beard, wearing a medal on a ribbon.

1852-1853

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ

Թ. Թորամանյանի հեռ ծանոթացա-
սեաներ կարապետ Բասմաչյանի միջոցով
հասանդրապօլում (Լենինական) 1903 թ.
հունիսը: Նրանք նույն այդ թվականին էին
կարապետի հետ համաձայնության, և ամառը
միասին անցկացրել էին Անի քաղաքում հետազո-
տությունների համար:

Կ. Բասմաչյանը մեծ գովեստով խոսեց
արտարապետ Թորամանյանի գիտություն
կարողությունների մասին և խնդրեց ինձ
ընկերներին, որ անցանք նրան, ինչքան
արդեալ:

Քաջաձե, անշուք, բոլոր մարդու ապա-
րություն թողեց ճարտարապետը ինձ
և:

Այս առաջին հանդիպումից հետո,
թեև նա անհայացալ, մենք էլ մոռա-
լու միայն էինք նրան, երբ նույն տարվա
հոկտեմբեր, պատահաբար, հանդիպեցի նրան:
Վաղարշապատ էի գնում, նա ևս: Մի-
ասին վազում, լուսամուտի առաջ,
տեսնեցի զեմ առ զեմ և սկսեցինք զրույց
ել: Ես հարցրի առաջիկա տարվա ծրա-
վաների մասին:

«Անի քաղաքում պիտի աշխատեմ, նը-
ստակա այդ է...»

Հանկարծ ընդհատվեց զրույցը: Չյունի
բնակ դաշտերի վրա, ձմեռվա պարզ,
պուշտ երկնքի տակ, ցերեկվա պայծա-
րության մեջ ձգվեց Անիի կարճրավուն
բլուրները կախարդիչ կարավանը, որ
թափում էր, փայլում, հեռանում էր մեզ-
ից և հեռվում չրջան անելով նորից մոտե-
նում մեզ ավելի ու ավելի... բայց երկա-
նային վազեց, անցավ, Անին սուղվեց
բլուրների հետ...

— Այո, շարունակեց Թորամանյանը,
կար տարիներ պիտի աշխատեմ այնտեղ,
և կյանքիս ընթացքում. սակայն մի

կյանքն էլ կարճ է Անիի անսահման դան-
ձերն ուսումնասիրելու համար:

Այս սկզբնական խոսեց իր ծրագրնե-
րի մասին— մեծ, ստեղծագործ ծրագրերը
— մի նոր աշխարհ բանալ մեր արվեստի
սլափումը, թյան մեջ, պանծացնել մեր հոյա-
կապ ճարտարապետությունը:

Ես խանդավառված լսում էի նրան,
հուզելով իմ կողմից նա աչքիս և շատ արժեքա-
վորվեց:

Թ. Թորամանյանը ձմեռները դրեթե
միշտ ապրում էր Ալեքսպոլում: Այնտեղ
դասավորում էր իր հավաքած նյութերը,
դրում էր իր ուսումնասիրությունները նը-
րանցից ծագած արդյունքները, եզրակա-
ցությունների մասին:

Ալեքսպոլում թեև անտեսում էին նրան
հարուստ շրջանները, սակայն մտափորա-
կանները հարյում էին նրան, մանավանդ
նա շատ սիրված ու զնահատված էր
քաղաքի արհեստավորներին, մասնավորա-
պես, որմնադիր վարպետներին, որոնց
հովակիր շատ ասարածված էր Անդրկովկա-
սում:

Հաճախ տեսնում էի նրան ժողովրդա-
կան սրճարաններում համբավավոր վար-
պետների հետ զրույցի մեջ չինարարական
արվեստի վերաբերյալ:

Եվ պիտի ասեմ, որ մեծանուն ճարա-
րապետը իր դեմքով և շարժումներով դրե-
թե լիք տարբերվում ուսում չառած, այս-
պես ասած տնարույս, ավանդադաս վար-
պետներից— մաղուտ երես, անխնամ հա-
ղուստ, դուռնավոր մեծ թաղիկնակ, ծխա-
խոտի ժողովրդական տոբի ու սարք...

Մեր վարպետները խորին հարգանքով
տեղ էին տալիս նրան՝ վերի գլուխը որճա-
րաններում և իրենց հարկերի տակ և ճար-
տարապետ էին կոչում նրան:

«Ճարտարապետն եկավ»:

«Ճարտարապետ, ի՞նչ կուզես»:

«Ճարտարապետին սուրճ բերե՛ք»:

Կային մարդիկ, որ չգիտեին նրա իսկական անունը: Իր կոչումի անունով էին ճանաչում նրան:

Իսկ Անիի և ուրիշ ավերակների մոտ և հեռու գլուղներում կարծում էին, թե «Ճարտարապետ» հասուն անուն է:

Ծղել են դեպքեր, որ գլուղներում նորածինների անունը Ճարտարապետ են դրել:

Ճարտարապետը, — ես էլ բարձրութեան պես, յուրացրել էի այս ձևը, — 1903 և 1905-6 թվականներից սկսած աշխատում էր Անիի մեջ և շրջակայքում, կամսարականների Շիրակում, Մաղասարերդ, Հոռոմոսի վանք, Տեկոր, Մրեն, Բազմայր, Բազդան...

Այդ թվականները և մանավանդ հանրապետական տարիները Անիի պեղումների և հուշարձանների հետադարձման հերոսական շրջանն էր, որ բացել էր մեծահռչակ դիտանալի ավերակներու Մառը իր ուսու և հայ աշակերտներով: «որոնց մեջն էր հետազոտի մեր տաղանդավոր ակադեմիկոս Հովսեփ Աբղարի Օրբելին:

Ես հաճախակի այցելում էի Անիին, համարյա ամեն տարի, երբեմն տարին մի երկու անգամ:

Ճարտարապետը շատ էր սիրում լավ որակի սուրճ և ծխախոտ, ինչպես և Անիի վանահայր սքանչելի Միքայել վարդապետը:

Սրբազան պարտականութեան է, որ գտնե մի-երկու խոջեով պատմութեան համար արձանագրենք Անիի ավերակների այս աննկատ պահապանի անունը, որ սրտադին սիրում էր ճարտարապետին, նրա հետ կիսում էր իր հացը, խնամում, հոգում էր նրա կարիքները: Երախտապարտ ենք այս անհայտ, մեծահոգի մարդու հանդեպ:

Պայման էինք կապել մեր միջև, որ ես ճարտարապետին և վարդապետին սուրճ և ծխախոտ տանեմ, իսկ նրանք կերակրեն ինձ Անիում եղած ժամանակս:

Ամոռոտնայի գեղեցիկ պահեր եմ ապրել նրանց հետ չքնաղ Անիի մեջ:

Մի տարի այնտեղ էր տաղանդավոր դերասան մեր սիրելի Վրույրը, որ լուսանկարում էր մայրաքաղաքիս հուշարձանները:

Երեքով միասին էինք շարունակ թափառումների, դեգերումների բոլոր ժամանակ:

Երկուսն էլ շափաղանց հաճելի ընկերներ էին՝ զվարթ, սրամիտ, կատակասեր: Մի շաբաթաչափ մնում էի նրանց հետ և ցավով բաժանվում էի խոսք տալով նորից գալու և կատարում էի խոստումս: Այնքան քաղցր էր նրանց ընկերակցությունը նրանց գործերի հմայիչ մթնոլորտի մեջ:

Երբ լինում էի Անի, վաղ առավոտից սկսած մինչև կեսօր նրանց հետ այրվում էի բարկ արևի տակ, ոգնում էի նրանց գործիքները տանելիս, սարքելիս և ուրիշ բաների մեջ: Կեսօրին դառնում էինք տուն ճաշելու: Միքայել վարդապետը պատրաստել էր ճաշը, սեղանը բացել և սպասում էր մեզ: Հանգչում էինք ճաշից հետո և նորից գործի անցնում: Իսկ երեկոները մինչև ուշ գիշեր նստում էինք բացօթյա, ծրխում, սուրճ խմում և անվերջ զրույց տնում:

Երբեմն լինում էինք ակադեմիկոս Մառի մոտ, երբ մեն գիտնականը հանգստանում էր ամբողջ օրվա աշխատանքից հետո և սիրով զրույց էր անում մեզ հետ:

Մի օր ճարտարապետը չափում ու գրծում էր Անիի ծիրի մեջ գտնվող «Հովվի» փոքրիկ եկեղեցին, իսկ Վրույրը լուսանկարում էր:

— Այս եկեղեցին պատիկ մի գտնար է. նմանը չունի, թայց դժբախտաբար շատ է խաբխրած և իսպառ կործանվելու վրա է: — Թափոխելով ասաց ճարտարապետը. — արդյոք չե՞ս կարող Արեգ-աբղում մի հանձնաժողով կազմել, դրամ հավաքել, որով կարելի լինի որոշ տեղեր կարկատել, նեցուկներ դնել, որ չմեռնի: Ախրոս է: Ի՞նչ ես ասում. մի լավ մտածիր: Շատ փող պետք է:

Նրա ամենից քաղցր ձայնով ասած այս խոսքը բնավ մտածել չտվեց ինձ: Խոսք

տվի կատարել, սիրելի բարեկամիս փափա-
ղը: Եվ Աբեք-պուլում քաղաքացիներ Նիկո-
ղայոս կարապետյանի և Վաղարշակ Ստե-
փանյանի հետ իսկույն հայաքեցինք մոտ
1000 քուրդի: Սա հեթաթախին նվեր եղավ
ճարտարապետի համար, որ անմիջապես
դորձադրեց պատիկ Գուհարի պահպանման
նպատակին:

Առաջի, որ երեկոները զրույց էինք ա-
նում. բնականաբար, մեծ մասով զրույցը
Անիի պատմութեան և հայ ճարտարապե-
տութեան մասին էր լինում:

Անհուն հմտութեան ունեւ նա աղբերի
կառուցողական արվեստի մասին. համեմա-
տում էր զանազան ոճեր իրար հետ և դուրս
բերում ոճերի ծաղումները, բնաշրջումնե-
րը, փխսապարձ աղբեցութեանները: Այցե-
լած, ուսումնասիրած լինելով մեր կոթող-
ները և հուշարձանները բազմաթիվ վայրե-
րում նա սպառնի կերպով խորամտիս էր
եղել մեր նախնիքների շինարարական ար-
վեստի էություն մեջ: Նա ընդհուպ մոտե-
ցել էր հայ արվեստի արժատներին, որ
զանազան էին հայկական բնաշխարհում. նա
պեղել, փորհրել էր, հետալուծել էր հնա-
դույն արժատները, որոնցով սնվել և
բարձրացել է հայ մեծ արվեստի շենքը:
Այսպիսով մեր արվեստի միատիկան, նրա
մթաժամ խորհուրդները մերկացած էին
նրա սրբապատիվ, թափանցող փառացականու-
թյան առաջ:

Մեր բնաշխարհի ավեր կամ կիսավեր
շենքերը շուրթիւ էր նա, չափել, գծել,
համեմատել, համագրել: Եվ զտել, զտել,
բյուրեղացրել էր հայկականը, ինքնահա-
տուկը, աղբայինը, հայ անհատականը: Եվ
տիրապետ կուեկուրի էր իր հոյակապ
տեսութեանը հայ արվեստի նկատմամբ:
Շատ կարգացված և լավ մարմնավոր գրքի
պես դոց պիտեւ նա մեր արվեստի բոլոր
էջերը, նույնիսկ տառերը, շենքերի սյուներ-
ը, պատվանդանները, խոյակները, կա-
մարների և դմբաթների ձևերը, քանդակնե-
րը, զարդանկարները և ամեն մի բեկորը:

Եվ ամենք տեղին ու անթերի:

Իսկ Անի՞ն ... Անին նրա համար աս-
րող, շնչող իրականութիւն էր: Անիի ան-

ցյալը նրա աչքում կենդանի ներկա էր. նա
տեսնում էր անցած իրերը, դեպքերը,
պատկերները: Լսում էր անցյալի ձայնը,
զուրում էր անցյալը:

Անիում նրա համար մեծած կամ կի-
սամեծ կամ փլատակ բան չկար: Բոլորը
պարիսպներով, տաճարներով, բուրգերով,
աշտարակներով, բոլորը նրա առաջ լրիվ
կանուղուն էին անթերի և կատարյալ, որով-
հետեւ բոլորը նա վերականգնուցել էր ար-
վեստապետի իր հրաշագործ և ճշգրիտ ե-
րեսակալութեան մեջ: Կարծես նա աչքով
տեսել էր այս հոյակապ շենքերի կառուցող
վարպետներին, խոսել էր նրանց հետ, ա-
շակերտել էր, միասին աշխատել, և այս-
պիսով սրսացել էր նրանց վարպետութեան
զազանքները: Ականատեսը և դորձակիցը
միայն կարող էր լրիվ այսքան զիւննալ:

Եթե շեմ մոռացել, նա զիւնեւ բացի
Տրդատ հանճարեղ ճարտարապետից նաև
մյուս վարպետների անունները և նրանց
սիրվույնները:

Եթե ճարտարապետութեանը քարացած
երաժշտութիւն է, ապա Թորոս ճարտա-
րապետը այդ քարացածը վերածել էր կեն-
դանի երգի: Նա մեր հոյակապ ավերակնե-
րի և հուշարձանների նույնքան հոյակապ
եղիւն է:

Շիշում եմ մի անմտանալի, նվիրա-
կան պահ: Ուշ երեկո է, հայկական բարձ-
րափանդակի օդոստոսյան անբացատրելի
պայծառ դիւքը, լիալուսին, իսկական լու-
սին— արծաթ ու բյուրեղ: Նստել էինք
Մայր եկեղեցու հանդեպ, քարե մի սեղանի
առաջ: Արջո-Առիջ լիոններից (Ալաճա)
հոսում է մի դով, մեղմ, կաղցուրիչ հով՝
Շիրակի դաշտերի հոտավետ շոր խոտերի,
ծեթրոնի և վայրի ծաղիկների բույրը հե-
տը բերելով: Ծնկնկում է հովը ավերակ-
ների մեջ, փափսում է, խոսում է սրտիդ
հետ: Հովը չի խոսում, ոգիացած ավե-
րակների հինավուրց քարերն են խոսում
սրտիդ հետ, դադափարացած, իմաստափո-
րած քարերը, վսեմացած և հավերժացած
քարերը...

Ծխում ենք անվերջ և լուռ ենք քա-
ղաքների մայր Անիի դիւքերային լուռութեան

մեջ: Սուգվել ենք մի երազային տրամադրութեան մեջ:

Անին արդեն ինքնին տրամադրութեան է:

Շեն և աղմկայից աշխարհից կտրված, ամայութեան և լուսութեան մեջ մեկուսացած, նա կախարդում է լեզու, դերում է, տիրապետում է հոգուդ և ողորդում է լեզու մի հատուկ տրամադրութեամբ: Երբ խորթ տաղուդ պարսկաներից ներս եռմանում հնադարյան քաղաքը, առօրյա իրականութիւնը հեռանում է լեզուից և ոչնչանում, և տեղափոխվում եռ վայրկենաբար, անցյալի մեջ, հին տեսիլներին:

Ամեն մի այցելու իր պատմական գիտելիքների և երևակայութեան ուժի չափով սիրում է պատկերացնել վաղուցվա անցյալը, կենդանացնել նրան և ապրել նրա ապրած կյանքով:

Նայում եմ Մայր եկեղեցուն, որը լուսնի անրջային բույսի տակ ուրու է դառել գեղեցիկ, անծայր գեղեցիկ, աննյութացած, որ թվում է թե ահա թռչելու է վերի, երկնքի անհունի մեջ. դնալու Պլատոնի դադափարները—իդեաները —աշխարհը, նստելու այնտեղ անմահ, հավերժական, կատարյալ ձևերի, նախատիպերի կողքին, իր դահլի վրա, որից իջել էր ներքև, հայոց երկրի վրա:

Ձեռքս մեկնելով տաճարին ասում եմ.

— Գեղեցիկը այսքան կլինի, ճարտարապետ. սա մեր Պարթենոնն է:

— Ճշմարիտ է. միայն այն տարբերութեամբ, որ Պարթենոնը բարձրագույնից է, իսկ մերը հայկական համեստ տուֆ քարից: Լուսութեանը խզվել էր արդեն, և թուրոս ճարտարապետն իր թափ, անդորր և խորունկ ձախով սկսեց խոսել մեր պոլիստի մասին:

— Մեր արվեստը, ասաց նա, անարդար կերպով անտեսված է, բայց նա իր արժանավայել տեղը գրաված է, ուղեւորներին: Եվրոպան իրենից դուրս կամ հոգոր ազգերի արվեստից դուրս բան չի ճանաչում: Հայն ի՞նչ է, որ պոլիստ ունենա... այսպես են մտածում նրանք: Թող

այդպես մտածեն, մենք մեր գործը կտեսնենք:

— Հայերը են գլխից կառուցող են եղած:

Արարատն ու Մանու երկրները, որոնց միացումով Թերևս սերել է Արմինի, Արմենի երկրանունը, լի են հոյակապ շենքերով, որոնց մնացորդները տեսնում ենք մենք վան-Տոսպում, Սեփանի ափերում և այլուր...

Հայերը այդ նախահայրերից մասնագետ են շինարարութեան արվեստը: Քարաշատ Հայաստանը մեր ճարտարներին և վարպետներին տվել է անսպառ նյութ: Մեր քարակտմերը, մեր որմնադիրները իրենց մեղքի ասկ ունեցել են մի կերպրնկալ, հլու միջոց—մեր հրաբխային քարերը, որոնց հետ խաղացել են մերոնք և ցանկացած միջև տվել, կաղապարել նրանց:

Մեր ժողովուրդը առ հլու, հնադանդ նյութի մեջ մարմնացրել է իր հոգին, բաղձանքները, երազները, ճաշակը...

— Ի՞նչպես է ստեղծվել մեր արվեստը:

Դա իր պատմութեանն ունի, որ կարելի է պատմել հանգրվան առ հանգրվան, դար առ դար: Մեր ժողովուրդը տակավին իր նախնական վիճակի մեջ ընդունել է նախահայրերից որոշ հիմքեր, խոսնել է նրանց հետ տարբերից բղխած նորութեաններ, կրել է նաև ազդեցութեաններ հարևաններից՝ պարսիկներից և Միջագետքից, յուրացրել է, շաղախել իր ունեցածի հետ ավելացնելով նոր տարրեր, նոր գոյություններ: Համաձայնեցրել է շինանյութերի հետ, կլիմայի հետ. ներդաշնակել է բնակարար—պեղածի—հետ և իր մտավոր, հոգեկան, կենցաղային պահանջների հետ:

Եվ, այսպիսով, ստեղծվել է դարերի ջանքով և կուտակումով հայկական ոճը՝ ինքնուրույն կնիք, որ այլևս անբեկանելի է:

— Անին հայկական մշակույթի հայելին է: Լավ նայիր Մայր եկեղեցուն, հայեցաբար նայիր. նա մեր ոճի ոգին է: Տե՛ս, ի՞նչքան վսեմ է, որովհետև պարզ է: Պարզ է, որովհետև նա մաղվել է դարավոր

մշակույթի միջոց, գտնել, թուփակել է վրայից ավելորդ բաները, դառնել է բյուրեղ:

— Ներք նախում ես Մայր եկեղեցուն կամ Տեկոբի, Ներքույքի, Հոփսիմեի տաճարներին, թվում է թե լուսնուն տեսիլքի մեջ տեսնում ես նրանց: Ուրիշ ազգերի արվեստների դեղեցկությունը հուզիչ է, հաճախ գրգռող և խուզիչ, իսկ մեք արվեստի դեղեցկությունը անգործող է, հանգստացնող, հալեցողություն տանող:

— Այս է հայ ճարտարապետական արվեստի էությունը, նրա փոխանորդությունը:

— Ներք արդեն կատարյալ մարմին առավ մեր ոճը, սկսեց ճառագայթել:

Մեր քարքարոտ բարձրամանդակից իջան, տարածվեցին մեր արվեստի շնորհները գետի Բալկանները, Բյուզանդիոն, Իտալիա, Գերմանիա, Ֆրանսիա, Մեր դադթական վարպետները, մեր թոնդրակեցի հալածական ճարտարները արշավող ազգերը տարան այդ շնորհները, որոնք եղան ներշնչման, մտածման, նմանություն, թելադրման և նորությունների աղբյուրներ բյուզանդական, դոթիկ, ոսմանական և նույնիսկ արաբական արվեստների համար:

— Սա շատ ծանր խնդիր է, որ Եվրոպան դժվարություններ պիտի ընդունէ, փրկություն չի կերցնե, անշուշտ, բայց իրողությունը պիտի հաղթանակի:

— Մի բան պարզ է մեծամիտ Եվրոպայի համար, որ հայերի արվեստը բնավ կախված չէ եղել վերև հիշված արվեստներից, որովհետև նրանցից առանց գոյություն է ունեցել:

— Իմ տեսակետով աղբյուրության հարցը երկրորդական է, բավական է, որ մեր արվեստը իր անփոփոխ տեղն ունի ընդհանուր աղբյուրի ճարտարապետական արվեստի պատմության մեջ:

— Սրանով ես հպարտ եմ և մխիթարված:

Թորոս ճարտարապետը այսպես վերջացրեց իր խոսքը:

Ներք ես հիացած նայեցի նրան, նա դեմքը հատել էր Մայր եկեղեցուն, կարծես

վերացած, լուսնուն մեջ, հիմա էլ հոգով խոսում էր Մայր եկեղեցուն հետ, հայոց ճարտարապետության ոգու հետ:

Եվ մտածում էի՝ ի՞նչպես այն քաջված, անշուք Թորոս Թորամանյանը իր «խալի գործով» բոլոր ժամանակներին հայ ժողովրդի համար դառավ Թորոս ճարտարապետ, և մեծացավ, պատմականացավ, անմահացավ:

Ներք 1926 թվին Եվրոպայից վերադարձա հայրենիք, մոտ 15 տարի կար, որ ճարտարապետին չէի տեսել, ժամանակն իր դաժան գործը տեսել էր—ծերացել էր նա, սպիտակել, շատ պարարտացել էր և սիրտը հոդնել էր, բայց տրամադրությունը բարձր էր. նույն լավատես, տոկո՛ւն, համով, պարզասիրտ մարդն էր:

Նոր էր ապաքինվել ավտոյի մի ծանր արկածից, որից կրած սարսափի և ցավերի մասին պատմում էր ծիծաղով: Շարունակ անդրադառնում էր իր ձեռագրերին, նկարներին, դժագրությունների մի մասին անդանակի կորստի մասին, որ պատահել էր թուրք բանակի Շիրակ և Ալեքսանդր ներխուժման ժամանակ: Ներք հիշում էր աղբյուր, դեմքը միջուկ էր ցավաքնորեն, հոնքերը ալիլի էին թանձրանում աչքերի վրա, ուր արցունք էի տեսնում:

Արդեն ձեռնամուկ էր եղել իր հոյսկապ գործին—«Նյութեր հայ ճարտարապետության պատմության», որի համար առաջադրել, նահատակվել էր նա իր ողջ կյանքում, մի մոնումենտալ գործ, ուր պիտի խտանային իր բոլոր հայտնությունները, մեր արվեստի վերաբերյալ իր պահած լի տեսություն հիմնավորումը:

Անսահման նյութ ուներ կուտակած քառասյին վիճակի մեջ, որին պիտի հաղթահարեր այդ մեծ մոնումենտը կառուցելու համար: Սարսափ էր պատում ինձ, երբ նայում էի թղթերի, նկարների, դժադրումների այդ հսկա գեղին, բայց նա երանողով և սիրով, համբերությամբ օրեցօր կարդի և ձևի էր դնում այդ քառքը, միևնույն ժամանակ և միջոց էր գտնում նոր պնդումների մասնակցելու, նոր նյութեր կուտակելու:

Հիշում եմ, 1929 թվին ինչպիսի երկ-
աստարդական ավյուճով իր մտերիմ ընկեր
մեծադույն ճարտարապետ Ալեքսանդր Թա-
մանյանի հետ ղնաց Երեւոյքի նշանալիոր
բաղեւիքը նորոգելու նախապատրաստական
աշխատանքների համար «Հայաստանի հնու-
թյունների պահպանման կոմիտեի» կողմից:

1930 թվին, դարնանը, վերստին արուա-
ռահման մեկնելիս զմեք քարե ին զնացի
ճարտարապետին, Վաղարշապատ: Գիշերե-
ցի մոտը: Միասին զնացինք Ձվարթնոց:

Ուղեցի Թերեւս վերջին անգամ տեսնելու
այս անկրկնելի դեղեցկութիւնը:

Երկար դեղերեցինք Ձվարթնոցի շուր-
ջը:

Թորոք ճարտարապետը բացատրում էր
հին ու հետագա պեղումների արդյունքների
մասին: Սոսում էր, խոսում և չէր հաղե-
նում, որովհետեւ նյութը Ձվարթնոցն էր:

Ավա՛ղ, այս վերջին անգամն էր, որ
տեսա նրան, եղա նրա հետ:

Ա.Վ. ԻՍԵԱՍԿԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԵՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՐՎԱՆՉՏՅՈՒՆԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ ¹

«Հայքնասիրոթյուն մի անկշիռ եւ
ցեղարգա առաքինություն է եւ իսկա-
կան բարյաց քուն տքմատա»:

Գ. ՍՐՎԱՆՉՏՅՈՒՆ

Բ.

Տարոնում, որտեղ խմբագրում էր
«Արծուիկ Տարոնոյ» կիսամսյա թերթը, Գ.
Սրվանձտյանը կատարեց իր վրա զբաղ-
եցանք պարտականությունները: Գա Ս. Կա-
րապետի վանքի միաբանության մեջ ծառայե-
լու թորիկների շրջանն էր: Մշտ ժողովրդին
դեպի լուսը առաջնորդելու շրջանը, մի
կողմից՝ հետադիմական Մամբրե Զաքա-
րյանականների, մյուս կողմից՝ լուսավո-
րյալների, երիմյանականների կատաղի
պայքարի շրջանը:

1860-ական թվականներին Մշտ դաշտի
հայ ժողովուրդը ծանր հարկերից ու հա-
րժատահարություններից ազի էր մատնե-
րված:

Ազգային ցեղերի հետ միաժամանակ
դուռըացու արյունն էին ծծում ամեն կարգի
տիրող-դրկողները: Վերջինս միայն մի ելք
ունենի՝ թողնել ամեն ինչ և հեռանալ...

Մուշը զաղթում էր:

Հայ մամուլը միայն ողբում էր:

Մշտ Ս. Կարապետի վանքում նստած և
այդ ժողովրդի շահերի համար իրենց կյան-
քը դրած երիմյանն ու Սրվանձտյանը կա-
տաղի պայքար էին մղում տեղական անկար-
օրդանների դեմ, որոնք անտարբեր դիտողի
դերում էին միայն: Հայրենանվեր երկվո-
րյակը տառապանքի մեջ էր: Երկուսն էլ
մենակ էին: Սակայն նրանց լավ էր ճանա-
չում ժողովուրդը: Ուստի նրանք ոչ մի ա-
ռիթ բաց չէին թողնում ժողովրդի մեջ քա-

րուղեքու այն միտքը, թե չկա ավելի մեծ
թշվառություն, քան հայրենի երկիրը թող-
նելը և կամավոր աքսորի մատնվելը:

Մուշը տառնալ էր ապրում:

Գաղթականները ծածկել էին ճանա-
պարհները: Տեր ու տերական չկար, իրա-
վադուրկ դործիչները նրան ոչ մի կեղտ
օգտակար չէին կարող: Մուշ էր դի-
մել Ազգային Վարչությանն ու Բարձրա-
դույն Դրանը: Եվ ահա, 1863 թ. վերջին
Գ. Սրվանձտյանը Կ. Պոլսում էր «Աղերս»
առ Ազգային Վարչությանն աղերսագիրը
ձեռքին: Ամբողջովին սիրտ և զգացմունք
դարձած Սրվանձտյանը դրում էր.

«Տարոնեն նոր կու դամ, վկա այն ա-
մեն թշվառությանց և աղետից, որ
կը կրեն դավառայինք... եկած եմ մեր
աշխարհներու վշտաց և ցավոց թարգ-
ման կամ դուժկան. վիշտեր, որոց
տեսակները բյուրավոր են և որոց զոհ
երդեղները հազարավոր: Տարոնի ծոցեն
միայն այս ժամանակ 600-են ավելի
տուներ դաղթեցան անիրավաց ձեռքեն,
անխղճներու երեսեն, անկարգության
և անտերության համար... Տարոն իր
զավակներով հիվանդ և հոգեվարք է,
այս ցավալից լուրը հառաջուց բերավ
ձեզ ողբասաց «Արծուիկն» յուր: Ուստի
թիլիկ և դարձանիչ հասուցեք իրեն:
Ապա թե ոչ որի՞ն երեսփոխան պիտի
անխանայիք, որի՞ն վարիչ, որի՞ն տնո՞-

¹ Սկիզբը տես «Էջմեթներ», փետրվար-մարտ, 1944.

րեն, Հայաստանի անբնակ հողերուն, ամա-
յի տեղերուն»¹։

Այնուհետև խոսքն ուղղելով դավառա-
կան ցեղերին, գրում էր, թե նրանք այն-
պիսի խեղկատակներ են, որ ոչ միայն տե-
ղական ղեկավարներին, այլև նույնիսկ Ադ-
գալին Վարչութունին էլ պիտի խլեն բո-
լոր իրավունքները։ Սահմանադրությունը,
գրում էր նա, այդ անխիղճների համար
ոչնչություն է և քանի էան նրանք, չի
գործադրվելու օրենքը գյուղական վայրե-
րում։ Այդ պատճառով Սրբանձույթներ պա-
հանջում էր՝ «...Սահմանադրության հետ
մարդ և մարդու հետ արտոնություն տալ,
պատրաստել, հանել ի դավառներ, մարդ,
որ նրան զմարդ մարդոց ճանկեն աղատե,
մարդ՝ որ երթա մարդկության իրավունքը
և սահմանադրության սկզբունքը նորոգ
հաստատե»²։

Շարունակելով բողոքը, նա ավելաց-
նում է՝

«Պարտ մանրախույլ խնդիրներու ժա-
մանակը չէ հիմա, անդին ահագին ալ-
խարհներ ձեռքե կերթան. ձեք օրով
կերթան...

«...Ո՛հ, թերևս այնպես չեն լավոներ
ձեր մոքերը Հայաստանցիոց վշտաց
պատկերը, թերևս չեն զգար այնպես,
ինչպես անոնք, որ անձամբ հաղորդ և
ախանատես են եղեր այն աղետներուն,
որոնցմե մեկն ալ ահա ես եմ...

«...Մուշր մշավ, Տարոնը տարան. ա-
նոր բնակիչները հետզհետե միախան,
չատերն անթոթեն է մեռան... վերջին
գութաբերին կոպասեք, որ դա և դու-
ժե, թե ահա Տարոնո տունը ամբողջ
փլավ, և յուր ողբիք տակը մնալով
ողջ ողջ մտան դերեղմանը...»³։

Ժողովրդի չահերովն ու խոհերովն ապ-
րող Սրբանձույթնը այս բողոքների համար
ենթարկվեց էլ ավելի անտանելի հարա-
ծանքավրի։ Ուստի թողած Ս. Կարապետի
վանքի իր պաշտոնները նա առժամանակ
հահանը կատարեց։ Նվ ինչպես որ վիճակ-
ված էր նրան, այցելեց գաղթող ժողովրդ-

դին. հորդորեց նրան վայրերում մնալ և
նորից չպոկվել։ Տեսածն ու լսածը նա գրի

կը հառաչես սրտիդ խորերեն.
«Ո՛հ էր է զո սեղան, մշեցի հայ, ինչո՞ւ
խնճույք չես կազմեր։ Արարածները
բոլոր կը ցնծան հուսով նոր տարին
շնորհավորելով. բայց դու հառաչես,
կը հառաչես սրտիդ խորերեն. —

...Լաց և արտասուք փոխանակ եր-
գոց և զվարճությանց կը մատուցանե
մշեցի հայն նոր տարվույն տոնին, հոն
մանկամարդ մայր մը յուր մեկ զավա-
կին նայելով կը հեծեծե, հոն այբին իր
որբը դրկած միասին կողքան ու կըմը-
կտան. այնտեղ նոր հարսը մեկ ձեռքը
իր կուրծքին վրա, մյուսը աչերուն
վրա դրած միայնակ նստեր ցուրտ և
դատարկ տան անկյունը կը դողդողա
և իր փեսայի պանդխտությունը կհիշե
ու կողբա։ «... Իր խրճիթը ծածկող
պերաններն ալ տոկոս դրված են, իր
զավակին ժառանգություն ի՞նչ պիտի
թող տա, պա՛րտք, աշխատություն,
բա՛նտ, սուղամեք, արտասու՛ք մինչև
մահվան օրը, քրտինք հեղեղի պես և
անտր մեկ կաթիլն անպա՛մ իրեն բաժի-
նը չէ։ Թե՛՛ծ ոսկորները փշթելու չափ,
ստրկություն քան զգերության դեշ վի-
ճակ»⁴։

Այս տխուր տուրբիլը, որ Գ. Սրբանձ-
ույանի Մշո դաշտի մի ընդարձակ նկա-
րադրության հատվածներն են, իր ժամա-
նակին մեծ աղմուկ հանեցին։ Ոչ միայն
գավառական հայ և թուրք օրգանները,
այլև Օսմանյան պետությունը էլ զգաց
կործանարար քաղաքականությունը, որի
հետևանքով հայ դյուղացին դարձավ բնա-
վեր։ Բայց և այս բանի հետևանքով էլ
Գ. Սրբանձույանը առնվեց դադունի հսկո-
ղության տակ հենց Պոլսի կողմից։ Սակայն
Սրբանձույանը տոկուն կամ չէր շնորհիվ հու-
սախաբություն չապրեց։ Ընդհանրապես
բոլոր ժամանակ նա յուրայիններին հորդո-
րում էր դարձել, իսկ ներկան երջանկացնե-
լու. համար պահանջում էր լավ ուսումնա-

¹ «Ժամանակ» հանդես, 1884, № 27, էջ 8.

² «Ժամանակ» հանդես, 1884, № 27, էջ 8.

³ Նույնը.

⁴ Ա. Գիլեսյան, «Մշակ հայ մատենագրու-
թյան» 1879.

սիրելի մեր ժողովրդի պատմական անցյալը, հետևել ատոգի տրադիցիաներին, կյանքը դրավ դենը հայրենիքի համար:

Նա հայոց պատմութիւնը լայն ուսած լինելով անդադրական նկարագրութիւնները ու հայրենի ատասպենները ընթերցողին ներկայացնելիս հաճախ վկայաբոլում էր մեր պատմիչներին: Ապա նոր սերնդին հայրենասիրական ոգով դաստիարակելու նպատակով ամեն առիթ օգտագործում էր օգնչեղիս հայրենիքի սիրո դադարը:

«Գրոց—Բրոց»-ում նկարագրելով հայրենի երկրի սուրբ հողը, որ դուրգութեանքով պրկել են քաջ նախնիների մարմինները, ծաղկերում պահել է մեր լոնցած ու գնացած շին ու ավերակները, որի վրա մինչ այսօր էլ կանդուն են մեր վկայարաններն ու կոթողները, Սրվանձայանը բացահայտում է. «Ա՛հ, որչափ անմահ և պանծալի հիշատակներ պետ կենդանի ունի մեր հայրենիքը»:

Սրվանձայանն իրեն հատուկ յուժնորով ծաղրեց օտարամոլ և մայրենի բարբառը չսիրող այն ազգայիններին, որոնք կրթութիւն ստանալով հիփոսոթայում, «սիրեցին դայն, հարմարեցան անոնց, և հետո թողին իրենց բնիկն, հայրենին, ազգայինն ու բնաւանին»:

Ընթերցողին դուռնացնելու նպատակով նա պրում է. «Թե ինքը ընամ նախապաշարված կամ իրենն ուրիշներից թանկ դնահատողներից չէ՛, ավելին, ինքը շատ բարձր է դնահատում եւրոպական մշակույթը, սակայն երբեք տեղի չի տա մոռանալու սեփականը՝ ազգայինը»:

Ժամանակի հայտնի և հայոց լեզուն վատ ուսած պոլոսարնակ ազգայիններին մտրակում էր Սրվանձայանը:

«...Կը փոսին այդ պարոններն ու որիորդները քաջ քաջ եւրոպական բնույթը, իսկ հայերենն խոտած ժամանակը կը հանգստան ու կը կանգուն, օժանդակ կը խորհրդեն... միևնույն բույսին մեղադրական մ'ալ ձգելով հայկականին

վրա, «Թե—է՛», սա մեր հայերեն լեզուն որքան պակաս և կրճատ է»:

Գ. Սրվանձայանը լեզուն համարում է այն նախապաշարն, որի վրա պետք է հենվի յուրաքանչյուր ազգ ու ժողովուրդ, ուստի նա պահանջում է յեղի ճշգրիտ ու ուսցումը դպրոցում, սկսած հենց աստիճան դասարանից:

Այդ նպատակով նա 1886-ին կազմեց ոտորին դասարանների համար աշխարհաբար լեզվով շարագրված մի պատգիք, որը երկար ժամանակ զործածվում էր Տաճկահայաստանի դպրոցներում:

Լինելով ժամանակի հմուտ մանկավարժներից մեկը, Գարեգին Սրվանձայանը երկար ժամանակ վարեց ուսուցչի և տեսչի պաշտոններ Վարազում, Մուշի Ս. Կարապետի վանքում, Կարինում և Պոլսում: Նա պահանջում էր, որպեսզի մեր դասադրքերը կազմվեն ընտանեկան սովորութիւնների յուսկայի վրա, աշխարհաբար, հստակ լեզվով: Որպեսզի մանկան մեծ անդառնալիքներն մշակվեն մայրենի լեզվի տարրերը, նա խնդիր էր հարուցում:

«Բա՛ն աչք սրահեն, բուն աչքն սկսելու է արդեն ուղղութիւնը, որուն մեր ազգը կարեւորութիւն շտար և շտարով ալ կարող չլինեք զինքն ուղղել, յուղղելով կարող չլինեք հառաջ ընթանալ: Այո՛, ամեն բանը սկզբն, ալքն, մանուկն, առաջին սրահն ուղղելու ենք: Դասադրքեր պետք են մանուկներուն պատշաճ, հասկանալի և սիրելի բաներով և առարկաներով...»:

Նա մանկավարժներից պահանջում էր նաեւ, որ նրանք աշխարհագրական դիտելիքների ուսուցումն սկսեն տվյալ վայրից՝ տնից ու վտղոցից, մինչև հայրենի հետափոք բնույթն ու ավերակները, որոնք «ոչ միայն դմարճալի և պիտանի կլինեն ուսանողին, այլ և նոր ու մեծ լույս կուտան մեր հայկական լեզվին, մեր ազգային հրապիրտութեան ու պատմութեան, որք յի են թիւր հասկացողութեամբ»:

Սրվանձայանի մանկավարժական դադարները ժամանակին ըմբռնեց և կյանք

1 «Գրոց—Բրոց», էջ 17.

1 Նախ, էջ 17—18.

2 «Գրոց—Բրոց», էջ 20—21.

3 Նույն, էջ 22—23.

բուժ փրագործելի դարձրեց մանկավարժ Սեդրակ Մանգրեյանը։ Նա պարզապես «Գրոց-Բրոցը» դարձրեց դպրոցի առաջին աստիճանի դասադիրքը, կրճատելով այն ու արեւելաւայ գրական լեզվի վերածելով։ Սյգ դասադիրքով սերունդներ դաստիարակվեցին։ Այս դասադիրքի առաջին և կարեւոր մասը, «Սասունցի Դավիթ» կամ Մհերի դուռնն է կազմում։ Սրա քննարկով մեր էպոսը արագ մասսայականացավ։

Գիտակցված Հայրենասիրությունն էր պատճառը, որ Սրվանձտյանին մղում էր դեպի ազգագրությունն ու ժողովրդական բանահյուսությունը։ «Սասունցի Դավիթը» առաջին անգամ նա դրի առաջ ոչ պատահականորեն, այլ խորապես զգալով նրա նշանակությունը։

«Այս դործիս (Սասունցի Դավթի) վ. Բ.) հրատարակությունը Հասկացողին համար արժեք կունենա, բայց կարծեմ արհամարողներ ավելի պիտի լինեն և աշխատողներ, ոչ միայն այս գրվածքին կոտորը, այլ ամբողջ սույն գրքույկը, ընդ որ և իմ անձը»։ Ասում է Հասկացողներն են։ Բայց մեր փուլեր չէ։ Քաջակերպած կը Համարիմ դեռ եթե համրանքով քսան հոգի և եթ լինեն Հավանող այս գործույն, և կը շարունակեմ, խառնալու տալով աղյուց, որ հերոսին, աշխատասիրեմ ձեռք բերել, ի լույս ածել այսպիսի գրվածքները։

Բայց ինչպես ակադեմ. Մ. Աբեղյանն է նկատում, Սրվանձտյանը սխալվում էր։ Նրան փրախուսեցին բոլորը։ «Սասունցի Դավիթը» Հանդիսացավ Հայ Հերոսական բանաստեղծության հիմնական ակունքներից մեկը։ Հայկական էպոսը նրա գրի առնելը և հետո միայն դարձավ Հայ դիտական մտքի զբաղման առարկա։

Պատմականի և առասպելականի գեղը լիովին Հասկանալով էր, որ Սրվանձտյանը ոչ միայն «փորփրում», այլև առաջարկում էր ամենքին «հողերու իրավերը, ջրերու խորերը, շինից փլատակներն ու ավերակները փորփորել և խառնել բոլոր ու զբոլով, և

աղբ յուրաքանչյուր յուր նախնայց անձանց և արարոց ծանոթ առնել»¹։ «Այո, հարկ է, որ մենք զմեզ քաջ ճանաչենք, մեր Հայրերը ճանաչենք, մեր Հայրենիքը ճանաչենք»։

Այս տեսանկյունից ելնելով նա գրի էր տանում մեր Հարուստ Փոլիկոթի բնտիւրը՝ մուշները, նկարագրում ազգային սովորությունները, զբոսում էին ձեռագրերը, լույս էր ընծայում պատմական արժեքավոր հիշատակարանները, Հրապարակում ձեռագրերի մեջ դարձրելով պահված և մեր բանասիրությանն ու ժողովրդին անհայտ Հայ միջնադարյան տաղերգուների գործերը և այլն։ Այս բոլորի ուսումնասիրությունը նա անհրաժեշտ էր Համարում օրպես «զուղափարները բեղմնավորելու» ճշմարիտ միջոց։

«Կը զարհուրիմ ասել», գրում էր նա, «զորոզ և ընթերցողներ ունինք բավակա՜նին շատ, սակայն անոնցմե շատերն անգետ են ազգային հին պատմության և ներկա կենցաղավարության. ներքին ինձ ասել, թե անգետ են նաև անոնցմե շատերն, որ այսօր ազգային օրենսդրի կամ կառավարողի պաշտոն ունին»²։

1877-78 թ. թ. ուսումնական պատերազմը սոսկալի ծանր հետեւեցներ թուրք թուրքիայի ժողովուրդների նյութական ու լարտյական կյանքի վրա։ Հաղթող տերությունն առնել ծուկի եկած թուրքիայի գաղափարներում ծնունդ առան անիշխանական արամադրությունները։ Երկրի ծայրամասերում միջնադարյան կյանքով ապրող լեռնաբնակ ինքնիշխան ցեղերն ու տեղմերը դիմում և գազանացած ավերածություններ էին սփռում երկրում։ Պատերազմի հետ կապված գաղափարությունները լրացնում էին այն բոլոր ստատականները, որ կրում էին մասնավորապես քրիստոնյա ժողովուրդները թուրքիայում։

Նույն աղբ վիճակում էր և Հայ ժողովուրդը, որը զուրկ էր կյանքի ու գույքի ապահովությունից։ Դրա հետևանքով Հայ ժողովուրդը շատ տեղերում բռնել էր արդեն գաղթի ճանապարհը։ Դա կատարվում

¹ Դրոց ու Բրոց, էջ 131.

² Արվանձտեան, «Մանասյ» 1878, էջ 38.

³ Նույն, էջ 33.

⁴ Նույն, էջ 38.

ծոցը կը դարգանա: Եվ պտուղը հասունանալու, հունձը հնձերու եղանակն ամառն է՝:

Սրվանձայանը լավատես հեղինակներից էր: Նա սպասում էր հայ ժողովրդի ազատագրությանը, նրա գամանն: Իր լավատեսությունը սերմանում էր Հայաստանով մեկ:

Եկը ջանայի համոզել զիրեն, (Հայերին: Վ. Բ.) թե ամեն երկիր գիշեր կլինի, խափար կունենա, բայց չէ որ Աստված ամեն օր առափոտ կը բանա, լույս կուտա մեզ, ձմեռվանն հետո կուղա գարուն. ամեն աշնան չորացած, քաշված, արորված ու դոսացած հողը Աստված կրկին կը կանանչացնե, գարնան արեւով կը հալին ժյուները, կը տաքանան օդերը, կը ծաղկին դաշտն ու ծառերը, այսպէս և մեր վիճակը կնորոգվի: Սրվանձայանը մերժում էր եւրոպական օրինաւորացիի սնամեջ դազաւորը: Նրա համար ազատութիւնը դալու էր իր իսկ ժողովրդից, ներսից, տիրողներէ դեմ ելնելու ճանապարհով, որը սակայն, քաջարձակ ձեով ասել չէի կարող:

Երբ Հայաստանի եռյակ պատկերակութիւնը Մկրտիչ Պրիմյանի գլխաւորութեամբ չընում էր Եւրոպայում և կամացուկ թիկացնում Բեռլինի ամօթաբեր վեհաժողովի դռները, Հայաստանի շատ քաղաքական զործիւններ Հայկական Հարցը լուծելու համարելով հրճմանքի օրեր էին ապրում: Բայց այդ Հուլիսը լարդարացան: Պրիմյանի թղթե դալը մնացել էր քիթիդող Հարիսայի կնուծի մեջ...:

Այդ ժամանակ Հայաստանին՝ նրա կեղծ բարեարմենին քաջամանով Սրվանձայանը Հուլիսի ոչ մի նշույլ չէր տեսնում եւրոպական օրինաւորների ճառերի մեջ: Նա անձամբ չընելով ինքն իր ճանաչողութիւնը կորցրած ժողովրդի մեջ, արցունքն աչքերին, այդ ժողովրդին կոչ էր անում զորուստը կորսված տեղը՝ որոնել, այսինքն քաղաքական Հարցերը հենց տեղում որոշել:

Հայաստանի մեջն է բուն ՀԱՅԿԱՅԻՆ խնդիրն, իսկ մենք Պերլինի մեջ կորոնենք դայն՝, դրում էր Սրվանձայանը:

Իսկ մեկ այլ առիթով նա Բեռլինի կոնգրեսի հասցեին ահա թե ինչպիսի ծաղիկ է շարժում:

«Թեպետ դետալը դեղ մը կար, բայց կարի հոգեկայ էր անոր մոծակաց և լիցք բաղմութիւնն ու բարբարոսութիւնը, աւտի և այլ իրավամբ Պերլինի քոնկրետ ինքնավարութիւն և ամկախութիւն տված էր ամենց իրենց սրբայալ տեղը»¹ (Ընդդ. իմն է Վ. Բ.):

Դրացի ժողովուրդների միջև աղկալին կոիւններ սերմանող օտարապղինների նկատմամբ Սրվանձայանն ունէր որոշակի բացասական կարծիք և յուրայիններին պուշացնելով համար (որոնք տառապում էին եւրոպական օրինաւորացիի հիւանդութեամբ), գրում էր, թե նրանք կոիւններ սերմանելուց հետո ճիւղացին, ու ծափ դարկին խաղացին, ուստի ավելորդ է հավատ ընծայելը: «Ոչ եղբարք,— շարունակում է դրել նա,— այս չէր մեր ընելիքը... Այդ կեղծ բարբարոսներն ոչ հայուն հորեղբայրն էին և ոչ հայուն քեռին, այլ ավելի ճարպիկ որսորդներ ու մօռլործներ, որ զմեզ երեւելի, պատրաստ ոչխարներու և պարսակ կոմերուն տեղ դնելով մեր փարախեն կուղին խտնեցնել, հեռացնել և իրենց ձեռքը ձգելով ի սպանդ մատուցանել»:

Հավերժ կմնա Սրվանձայանի մեջ այն բարձր մեծահոգութիւնը, որ պայծառ էր Հայաստանի արեւի պես, վճիտ ու խորունկ էր հայրենի լեւրի պես: Դա նրա դեպի քրտնաթոր աշխատավորներն ունեցած բարյացկամ վերաբերմունքն էր և՛ հայի և թուրքի, և՛ քրդի, և՛ չերքեզի նկատմամբ առանց խտրութեան: Այնտեղ,— մարդ հասկացողութեան այս իսկական աշխարհում,— Սրվանձայանն անգնահատելի մեծութիւն էր, որի անձնավորութիւնը հարգող մասսաները նրա անունը լսելիս, նրբ

¹ Պորոս Աղբւր, 1, էջ 270.

² " " " 1, էջ 284.

³ " " " 2, էջ 28—29.

¹ Պորոս-Աղբւր, № 2, էջ 28.

² " " " № 2, էջ 1.

³ " " " № 1, 2.

ա այցելում էր դավառները, որ առաջ, խափորով դիմավորելու էին հինում:

Նա որսնա Հայաստանի ճամբարը, «Հա-
սան իր օրերն անց էր կացնում քղական
խաններում և թուրքերի տներում: Նրան
արդանքով էին վերաբերվում թե քրդերը,
և թուրքերը: Հաճախ նրան շրջապատելով
խուրճ աշխատավորները հարցնում էին աշ-
խարհի խաղաղության, կյանքի լավացման
առիթմը: Ժողովուրդների այս անկեղծ բարե-
ամից պատկասում էին մինչև իսկ իր Թը-
ամիները:

Սրվանձությանն իր ուղեվարությունն ըն-
կացնում նման էր իրախարհը դորավարի, որ
նախաձեռնությունն ցանկալի խաղաղություն էր
տեղծում այն վայրում, որտեղ ուր էր
նում վնդը:

Աշխատանքի բնույթի և նվիրվածու-
թյան տեսակետից Գ. Սրվանձությանն իր է-
րոխայի առնանաշանավոր դործիչն է: Մի
անգամանք, որ մեր պատմագրության
ողմից խիստ ուշադրավ է և ուսումնասի-
ության կարգում:

Թև) Սրվանձությանը իրաք ինչ չափով
արեկամ է ուրիշ ժողովուրդների, այդ
տեղում է մի հանդամանքից: Դա քրդերի
յանքը ուսումնասիրելու Վնդիքն է:

Դեպի այդ ժողովուրդն ունեցած հար-
անքի արդասիք պետք է համարել նրա՝
ղական հայտնի ավանդություններից մե-
ն: «Սարէ Սիւնի»-ի թարգմանությունը
այնքեն:

Գ.

«Հայր Հայուն ծանոթացնել, Հայր Հա-
ուն ախրել տալ է բոլորովին իմ փափաքս
ջանքս», գրում էր Սրվանձությանն իր ա-
ջին ուղեվարության ժամանակ: Այս
անգամանքը չափ բարերար ազդեցութուն
թողել նրա զեղարվեստական ճաշակի
առ: Դուցէ ամենից շատ այս հանդամանքը
ներ պատճառը, որ Սրվանձությունն իր ու-
ղեվարությունների կամ հենց որեւէ ստեղ-
ագործական ու հավաքական աշխատանքի

ընթացքում կատարում էր լիբիկական զե-
ղումներ:

Ինչպես Ներսես Վարժապետյանի կոն-
գակից, նույնպես և Բարձր Դրան Հրամա-
նագրից երևում է, որ Սրվանձությանը դա-
վաններն է մեկնում անտեսական և վիճա-
կաղրական տվյալներ հավաքելու նպատա-
կով: Բայց «Հայր Հայուն» ծանոթացնել
ցանկացող ուղեվարն իր սահմաններից
դուրս դալով աշխարհագրական շոր ու ցա-
մաք նկարագրություններին և վիճակա-
րական թվերին տալիս է այնպիսի բովան-
դակություն, որ ընթերցողը մի պահ ժո-
ռանալով իր վիճակը, բռնում է հեղինակի
իկելից և ինքնամոռացման մեջ ընթանում
է նրա հետ այն վայրերը, ուր մի ժամա-
նակ զեղեղել է իր անկրկնելի աղոթքները
Գ. Նարեկացին, ուր սպրել և ստեղծագոր-
ծել է Շնորհալին, ուր անդ ու անպատան
չեն է դարձել միւր հայ մշակի ձեռքով:

Ահա նա շտապում է հասնել հոգալա-
վոր Մովսէս: Կարոտած ճամբորդը դրկում
է նրա հոգն ու քարերը:

«Կը փարիմ, կը դրկեմ, կը պաղնեմ,
կը սթափիմ, և այլ աչերս չվերցուցի
երկինք: Երկինքն բարձր փառք մը
դասած էի: Աչքս ի ծովն, միշտ ի ծովն
չեւո ի ծովն»: Բայց տիրու է ծովը:
Որրացնում է Շնորհալու հայրենիքը:
«Ծով, դու է՞ր չես ձիւնաղեր»:

«Բաներ կորոնեմ յուր մեջ, չցուցներ,
հարցումներ կընեմ իրեն, չպատասխանեմ»,
որովհետեւ նա կորցրել է իր «Երբեմնի դավ-
կընները»: Հայրենի հին հիշատակների լուռ
ու տխուր հայեցվածքը Սրվանձությանն աշ-
քերից դառն արցունքներ են քամել, իր մեջ
արթնացած ազգային զգացմունքները նա
դրի էր առնում թափած արցունքներով:
Համբույր ապով զբարերուն, հողերուն,
փլատակաց փրա բուսած խոտերուն,
նա դիմում է լեռներին ու ծովակին, որ
արձագանք են տվել «Երկնային այուղ»
ներսես Շնորհալուն, ջրերին ու թռչուննե-
րին, որոնք չարժեյ են բանաստեղծի մտքի
քնաղը, աստղերին ու արեգակին, որ

1 Նույն, 1, Գ.

2 Նույն, 1, Ե.

ապայծառ և չքեղ ճառաղայթներով ոչև-
փորած են Վնուպոտ լուսո, արեգակն ար-
դար, առ իս լույս ծաղյա՝ զեղգեղողիքն¹։

Դեռ ցամաքը չէրած, հավթ մը կը տես-
նեմ, սեփորակ փետուրներով, բարակ
վզիկով, դլորակ գլխով, որ ծալած էր
մեկ քով, թխորակ աչքերով, սպիտակ
լանջով, ծնկները ծայած ջրայն այլաց
վրա կերերա, սպափորի մը կամ անդին
կորուստ ունեցողի մը կը նմանի, բը-
նության և առափնայան բոլոր զեղեղ-
կությունն ու զվարթությունը իրեն
վրա չաղկեր, անփութ չյառայք մը կը
ձգե աչքի ծայրով զեղի ի մեկ երբե-
մըն²։ Մինակ է ինքն բուրբալին, Հան-
կարծ ծովուսն հատակը կիջնե, կանչե-
տանա, խորերը կը հուզե, և ահա ջը-
րույն երեսը կերնե պարտալ և սեռայն,
միևնույնը ախուր ախարով ու ելիր-
քով³։... Ի՞նչ կարոնես, խեղճ հա-
վուկն⁴։

Տեղացիներեց լսում է, որ այդ հավու-
կի անունը Թորոս Աղբար է։ Դառնալով
նրան, ասում է.

«Այ Թորոս Աղբար, որ կհուզես ծա-
վուս խորերը, կհուզես անդունդնե-
րը... ո՞ր մեկ կորստանեղ կը խնդ-
րես... Լեփոնյա՞նց, Եթե Ներսիսյանց,
Հեթումյա՞նց, Եթե Դրեպարիսյանց,
խո՛ւշըն, Եթե սաղասխարան... գլո՞ւ-
մըն, Եթե դրոճակն... վկայասիրին
բուրբալն ու աղսխամասո՞ւյցն, Եթե
Թորոսի ոտըն փրիժուց։

Է՛յ, Թորոս Աղբար, Թո՛ւր ինձ Հեռ,
Թո՛ւր դեկ տունիմ հալքեմիքիմ ին-
ասցյալ Հայսց ի տես, ի հույզ, ի
հույս... Բայց դու կը մեղմես, չես
համազվիլ, և ոչ տեղեղ լլուրածնդիս։
«Այդ, դու ուղիղ ես, հուզի՛, խրեղ-
քի՛, տոսեի՛, ա՞յդ տեղ... կորստար՝
կորսված տեղըն⁵։ (Ընդդժումն իմն է
Վ. Բ.)։

Սիմեոն Երեմյանն այս կտորը համա-
րում է Արմանձայանի հայրենասիրական

խոշորացույցը, ավելացնելով, թե հատկե
կարելի է Թափանցել անոր հափշտակած
ուղղասեր սրտին մեջ։ Սիրո մը տաք ու
բարասուն Հայաստանի ավերակներուն,
ճաղիկներուն և թաշուններուն համար, և
ամենեն ավելի զնահատելի է այդ սիրո ան-
կեղծությունը, որ երբ մը, սրտադրավ երգ
մը կարժե...։

Արմանձայանի ուղեգրությունները,
ինչպես և մյուս գործերը, շատ բարձր են
զնահատելի Հ. Գարոնյանը, Ա. Արփիա-
րյանը և Ծերենցը։ Նրանք Արմանձայանի
մեջ աեանում են տնխադրաբար սեր զեղի
հայրենի երկիրն ու նրա դրսևանությունը։

Դրախտակով «Թորոս Աղբար»-ի երկու
հատորները Ծերենցը գրում է, թե «Հայ-
րենի երկրին, նորա ավերակաց, նորա ժու-
ղովրդաց, նորա սրտավայրից, նորա հիշա-
տակաց նկարագրաց մեջ հինք նորին Հեռ
գիտե ճիշտ բազմաբեր, յուր պրշին տակ
սմեն նկարագիր կենդանի պատկեր կգա-
նա»⁶։

Ինչ-ինչ պատճառներով «Թորոս Աղ-
բար»-ի Բ. հատորը լույս տեսավ հինգ տա-
րուց հետո, «Համով Հոտով»-ի հեռ միա-
սին։ Հինգ տարվա ընթացքում Գ. Ար-
վանձայանը գրական արեւը դարձ չէր հրա-
տարակի։ Բայց նրա գործերին ծանոթ մը-
տավարականները իրավացի էին, երբ գրում
էին հեղինակին, «Երեջտեա սրացույցի մեջ
գուշակված ու գրված չկա Ձեր մեռնելու
օրը»։

Այս պատճառով հեղինակը պատրաս-
տեց և հրատարակեց այն ժաղովածուն, որ
հետագայում դրական-բանահայտական դո-
հարներից մեկը հանդիսացավ։ Դա «Հա-
մով-Հոտով»-ն էր, որ զմարխատարար, նրա
վերջին գործը եղավ։

Ինչո՞ւ էր դադարել Արմանձայանի գր-
ո՞րից։ Արմահեռն արգիւս թմեր սողի տան
ողան և մշակը, ինչպես, գրում էր նա,
«այդի փորելու, քաղհանք բնելու, արտ
ջրելու, փլած պատերը շարելու, խառնակ
համբայինը հարթելու, անդեռ բույսեր

¹ Թորոս Աղբար 1, էջ 11.

² Հուլիս, 1, էջ Է-Ձ.

³ Նոյն, 1, էջ Զ.

⁴ Ծրեման, «Գրադեստ հայեր» 1, 1913. Վեհե-
սիկ, էջ 221, 222.

⁵ Մեղու Հայաստանի, 1888, № 37.

խառնակելու, ցորեն հնձելու, ալյուր աղալու ծառայութեանց մեջ պտնկեցաւ, և տեղ տեղ ալ գլուխս կոտորեցին, կուրծքս պատռեցին, սիրտս ծակեցին¹։ Խոտքը ահա չբռնաների մասին է, երբ Սրվանձաթանը Պալսի պատրիարքարանի հրամանով քննչական պաշտօններով շարունակ գաղափարներն էր մեկնում կնճռոտ հարցերը լուծելու համար։ Եւ արդարեւ, առաջ պահի գաղափարական իրադարձութիւնները ահա առտիճան խոռանակ բնույթ ունեին, որ ճշմարիտ և ժողովրդական գործիչը պետք է հանդիպէր անասելի դժվարութիւններին։ Նա, ամառամեկնայիմ, իր շրջապատութեան պահին էլ, կարողանում էր ժամանակ դառնել իր անբաժնի աշխատանքով՝ ժողովրդական բանահայու ռաւթածր դրաղվելու։

Այնի առաջնորդական պաշտօնը թողնելով Սրվանձաթանը պատրիարքարանի հրամանով 1880-81 թ.թ. Վանի հայտնի ազգի ժամանակ շատաւում էր հասնել իր ծննդավայրը, վասնզին հասնելու և ճշմարտութիւն մը ուստ շտափով ժողովրդին օգնելու համար։ Նրան օգնութեան էր հրանել իր ուսուցիչն ու ընկերը, Խրիմյան Հայրիկը, Նրանց ձեռք էին կարկանդակ Վանի դավառի հայ, թուրք և այլ սովահար ժողովուրդները։

Այստեղ էլ Սրվանձաթանը լծվում է աշխատանքի և Հայրիկի հետ կարճ ժամանակում կարողանում կորստից փրկել ժողովրդին։ Նրանք ոչ մի խտրութիւն չէին դնում քուրայիների և ալազգիների միջև։

Գ. Եպիսկոպոս Սրվանձաթանի քաղաքական հայրենասիրական աշխատանքը վաղուց հայտնի էր Օսմանյան կառավարութեանը։ Ուստի 1880-ական թվականներին վերջերին, Սրվանձաթանը հեռացվեց Տրապիզոնի առաջնորդական պաշտօնից ու հայ ժողովրդից նրան մեկուկուսեցնելու նպատակով առաջից Պոլսի։ Նա առաջ օրվանից ընդմիջում գրկվեց Հայաստան վերադառնալու իրավունքից, դառնալով Հայաստանի ամենապատիւ պաշտօնավարը... Պոլսի՝ իրեն

համար անհարադատ իրականութեան մեջ, այնտեղ, որտեղ աչքս անկարելի էր հայը հայուն ծանուցանել, որտեղ չկային հայրենեայց համա ու հոտը, հաղն ու ջուրը։

Սրվանձաթանը զգում էր իր սիրելի ծննդավայրի այրող կարոտը։ Պանդխտութեան մեջ մենութիւնն էր նրա անբաժան ընկերը։ Բայց երկար շտեմեց այս մենութիւնը, Մանր ապրումների և նյութական դրկանքների մեջ նա հյուսվեց և հիվանդացավ։

Հայրենիքի այրող կարոտը սրտում, նա վերջին անգամ շնչեց չտրած ողբ և հանձնելեց այն հողին, որից երբեմն շտապում էր հեռանալ՝ մայր երկրի ողբ ծծելու և Թորոս Աղբաբին բարեւ լսանելու համար։

1878-ի հունիսին Բերլինի Վեհաժողովից հիասթափված Հայաստան վերադարձավ հայ պատգամավորութիւնը։

Եվրոպական օրիննաքիայի կողմնակից հայ գործիչներից շատ շատերը տեսնելով Վեհաժողովի ապականութիւնը իրենք ևս հիասթափութիւն ապրեցին։ Այդ հիասթափութիւնը համառարած բնույթ ստացավ հայ հասարակական մտքի մեջ և որպէս կապար ծանրորեն նստեց նրա ուղեղի վրա։

Ինչպէս տեսանք, Գ. Եպիսկոպ. Սրվանձաթանը առանձին ակնկալութիւն չուներ Եվրոպայից, իսկ հայկական հարցի վերաբերյալ հետո նա հաստատապէս և անվերապահորեն կանգնեց հակադեմոստական պլատֆորմայի վրա։

Բերլինի կոնգրեսը նրա կողմից սուր ծաղրի ենթարկվեց, Եւ դա պատահական չէր։

Պատմական անցյալին և իր ժամանակի քաղաքական բարդ անց ու դարձին քաջաժանոթ լինելով Սրվանձաթանն ուրիշ ճամբա չուներ։

Նրա քաղաքական տեսադրությունը կարծես ուրվազծվում էին դերմանական վաղաքների ահա ոճիքները, որոնք աշխարհի ու մարդկութեան միտքը պիտի ցնցեն իր մահից հետո։

¹ Համով—Հատով. Կ. Պոլսի, 1884, էջ 8.

1914-1918 թվականներին գերմանական իմպերիալիստների՝ Զինգիդլիանի այդ անարդ հետնորդների թելադրանքով սուղ-թանական Տաճկաստանի դահլիճները ավերեցին ու բնաջնջեցին ամբողջ Արևմտահայաստանը։

Հայաստանը վերածվեց Գողգոթայի։ Գերմանական վիճակագիրներն զուգնացին հայ ժողովրդի հարյուր հազարավոր լավագույն զավակները։

Հայ ժողովուրդը չի մոռացել այդ Գողգոթան։

Հայ ժողովուրդը չի մոռացել գերմանական բարբարոսների անյուր ոճրագործութունները, որ այսօր շարունակում են հիտլերյան ավազակները։ 14 թվականի Արևմտահայաստանի բնաջնջումից մազա-

պուրծ եղած և այժմ Սփյուռքում ապաստան գտած հայ հայրենազներն ժամանակակից օգնում են մեր պայքարին ընդդեմ ֆաշիստական հորդանների՝ հողմացրիվ անեյու Ֆաշիզմը և առհավետ ազատագրելու Ֆաշիզմի զնդանում տնքացող բոլոր ազգերին ու ժողովուրդներին։

Սփյուռքի հայության քրտնաջան վաստակով կառուցված տանկերի շարասյուններով հայ ժողովրդի կորույթի զավակները՝ կարմիր Վարդանի ու արին Մուշեղի պանծալի շարավիդները այսօր Սովետական Միության փառապանծ Բանակի շարքերում մարտնչում են հիտլերյան հրոսակների դեմ և անթառամ փառքով պսակում իրենց ի փառս և ի պարծանս Հայ Ժողովրդի և Մայր Հայրենիք Սովետական Հայաստանի։

Վ. ԲԴՈՅՈՒՆ

ՎԱՏԻԿԱՆԻ ԳԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐԸ ԿԱՐ ՍՈՒԼԹԱՆՉԱՀ ԱՄԻՐՈՒԵԹՅԱՆԸ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԹԵԿՆԱԾՈՒ՝

Թոքատցին 1566-ին (բառ չմանց 1567-ին) թողնում է Վենետիկը և իր տպագրական պարտականքները հետն առած դնում է Կ. Պոլիս։ Օսմանյան մայրաքաղաքըն առաջին նվազ չի ժպտում նրան։ Արդարին ձերբակալում են ու նետում բանտ։ Որքան ժամանակ է մնում նա կալանքի տակ, հայտնի չէ, Լրեում է ոչ երկար ժամանակ, քանակզույժ չհաստատելով իշխանութիւնը արձակում է նրան, որը և առանց դանդաղելու Պոլսում հիմնում է առաջին Հայկական տպարանը (1567)թ.։

Կ. Պոլսում սկսվում է Արդար Ամիրբեկյանի գործունեության երրորդ, իսկ տպագրական գործում երկրորդ շրջանը։ Այստեղ նա «Ռորվիրապի Առաքել արեղայի ձեռամբ» տպագրում է հետևյալ 5 գրքերը՝

«Փոքր Բերական կամ Այրեմարան», 1567 թ. Տոնացոյց, «Ժամագիրք և Պատարադատացոյց» 1568-ին և «Մաշտոց» 1569-ին, Վ. Չարդարյան հիշում է նաև Տաղարում, իսկ Թևոդկը՝ Պարգատումար, թերևս անունների շփոթություն, որովհետև Արդարի Կ. Պոլսում տպագրած գրքերի թվի ամենքի մոտ էլ միջ չի անցնում։ Մագաբիա դպիր Ճեվահիրճյանը իր ժամանակագրության մեջ Տոնացոյցի մասին այսպես է գրում։

«ՌԺԵ. ի Կ. Պոլիս թոր ստամիտայ դիր սահմանեցին... ձեռամբ խորվիրապցի Առաքել արեղային, արհեստագործութեամբ Արդար դպրին և իւր Թագադարմ Անտոնիոս Սուլթան սարկատաղին, որոյ գրութն արսեալ Տոնացոյցս առաջ թերին (յիշատ. 262)»։

Արդարի որդու այստեղ հիմնելը չէ պետք է առիթ տա կարծելու, որ նա նույն

պես Պոլիս է եկել, որովհետև ինքը Սուլթանյանն իր համար վկայում է, որ հորը մեկնելուց հետո շարունակել է մնալ Հոռմում։ Արդարի Կ. Պոլսում հրատարակած գրքերը տպագրական արվեստի տեսակետից թույլ են իհարկէ, ուրիշ կերպ էլ լինել չէր կարող։ Ինչ էլ ալ լինի, Արդար Թոքատցին կույսաւթական մեծ դործ է կատարել իր ժամանակին հայ տպարանական գործի ասպարիղում և իրենից հետո գրեթէ ամբողջ մի դար նա չի ունեցել իր հետևորդը Կ. Պոլսում։ Երեմիա Չելեպի իր ժամանակագրության մեջ պատճառը համարում է «աղիտության և նախապաշարման» Արդարու և յուր գյուտին դեմ հանած հայաժամբ ու ինչպես եկեղեցական իշխանությամբ զանիկա խափանելու ջանալը» (Չարդ. 278)։ Երբ դեռ 1512-13 թվականներում տպագրված գրքերը երևան չէին եկել, Արդարը համարվում էր առաջին հայ տպագրիչը։ Վերջին տարիներս այդ պատիվը վերացալ իր վրայից, համեմատ դեպս մնալով հայ տպագրության պատմության մեջ մի պաշտառ դեմք։

1569-ից հետո այլևս դադարում է Արդարի տպագրական գործունեությունը, ինչպես նաև առհասարակ նրա անվան հիշատակությունը։ Հաստատապես հայտնի չէ դատնում, թե Թոքատցին Կ. Պոլսից մեկնել է իջմաժին իր պատգամավորության և՛ կատարած աշխատանքների մասին դեկուցելու Միքայել կաթողիկոսին, թեկուզ տարիներ անցնելուց հետո։

«Հիշատակարանի» հեղինակը, մեզ հայտնի չէ ինչ աղբյուրներից առնելով, գրում է, որ «Արդար Կ. Պոլսեն կանցնի իջմաժին (1569-ին) Միքայել կաթողիկոս-

¹ Սիկդրոս անա լիվաժին, փետրվար—մարտ, 1914

սին զով, ուրիշ վերջ ուր և ինչ լլլալու մասին սրեւ ծանոթություն կապահի: Օրմանյանը, երեւի չիմք ունենալով այս աղբյուրը, հավանական է դառնում, որ Արդարը «իւր տպարանին կազմավածներով փոխադրված լլլա իջմիածին», սակայն հարցը թողնում է ենթադրական վիճակի մեջ, քանի որ իջմիածնում այդ ժամանակ արդարություն դոյություն ունենալու մասին ոչ մի վկայություն չկա: Վերջապատումին հեղինակը անտես անելով Արդարի սրտազամալորության իսկական, քաղտքական նպատակը, գտնում է, որ «ասանց անոր (այսինքն «տպարանին» կազմվածների) դժվար կլլա մեկնել (անոր) իջմիածին երթալուն նպատակը»: Իսկ քանի որ մեր այս հոդվածի նյութն է կապում Արդար Ամիրբեղյանին ներկայացնել ոչ որպես տպագրիչ, այլ քաղաքական դործիչ, մենք դառնանք նույն խնդրին, երբ թուքատցին դեռ Համոսում էր տպագրության գործն սկսելուց առաջ:

Վատիկանի դիվանագիտական խաղերը մենք մի քիչ այլ կերպ ենք հասկանում, քան Արդար թուքատցու առաջնություն մասին մինչև այժմ դրողները (Չամչյան, Գարսհանարյան, Լեո, Սյամանյան, Զարգարյան, Թևադոսի), սուսուի թող թույլ տրվի մեղ փորձել քաց անելու փակադները:

Եթե Սեբաստիայի ժողովը և ինքը Միքայել Սեբաստացին իմենց դիմումներով, թեկուզ Հայոց եկեղեցու անկախության կորուստի զնով կամեցել են Պիոս IV-ին սիրելի դառնալ և դրավելով իրենց կողմը բարյակիրներու արշավանքը կազմել տալ Արեւելի դեմ, ապա պապը չի հավատացել նրանց երկդիմի թղթին և ցանկացել է Հայոց կաթողիկոսին բերել տալ Հոռոմ, անձամբ ճնշում գործ դնելու նրա վրա և վերջնականապես դուրս բերելու եկեղեցիների միացման հարցը: Պիոս պապը Սուլթանշահին ոչ թե որդեգրել է իսկապես, այլ պահել է պատանդ, որ Արդարը իր բոլոր աղեղեղութունը գործ դնե Միքայել Սեբաստացուն Հոռոմ բերելու համար: Ինքը Սուլթանշահը չի թաքցնում, առաջ քան, որ պապը «չի թողել» իրեն հոր հետ վերա-

դառնալու, այլ պահել է իր մոտ: «Եվ դիսս-փափն որդեգիր առնելով իւրն ոչ թուղուլ ընդ հորն իմ ի պատճառս ի յետ չոքելոյ հոր իմո ի Հայոց»:

Նոր հավատացյալներ դրավելու մարմանով բռնված ճարպիկ դիվանագետ Պիոս IV-ը նույնիսկ հասկացնել է տալիս Արդարին, որ եկեղեցիների միացումը դուրս կալուց հետո նրա «թաղազարմ» որդին՝ Սուլթանշահը, կամ նոր անունով Մարկանտոնը կարող է նույնիսկ թաղավոր դառնալ Հայաստանին, այլապես ինչ է նշանակում «փախիլ» Փիոս արար համապատասխան հանդէս և առաջի խուռն ամբոխին համարուեալ գերես Արդարի, աւելով թէ ի Հայոց թաղաւորն դտի ոմն մի», կամ «թաղաւորալն է և արժան է սա փառաց և պատուոյ և կամ «թաղաւորալն եկիր առ իս և աթոմ» փառաւորեալ իբրեւ արքա առաջեմ դեղ առ պատրիարքն, դի բերցես նմա քո մեկ» («Հիշատակարան»):

Պիոս IV-ը հոգ է տանում և իր «որդեղրի» կրթության մասին, Մարկանտոնը նախ «դպրատանը», ապա և «հզոր կարգի» նախնի ձեռաց ներքո սովորում է լատիներեն և այլ ուսմունք, առատ նվիրատվություններ է ստանում վատիկանի դանձարանից և ինքն էլ իր կողմից օղնություն հասցնում Համոսը իրեն դիմող «աղջային տնանկներուն և կարոտյալներուն»: Սակայն ոչ պապը և ոչ Սուլթանշահը այլևս չեն տեսնում Արդարի երեսը: Շուտով Պիոս IV-ը մեռնում է և նրա տեղ կաթողիկ եկեղեցու քահանայապետության դահը, ինչպես վերելում առաջինը, դրավում է «մեծ ինկվիզիտոր» Պիոս V-ը:

Նոր պապի օրով «թաղաւորալն» Մարկանտոնի դրությունը ոչ միայն խախտվում է Հոռոմում, այլ և զնալով ալելի ամբանում և բարձրանում: Նրա համար նույնիսկ արտոնյալ վիճակ է տեսնվում և կոչվում է նաև «հովիվ Հայոց»: Սակայն այս պապն էլ երկար չի ապրում, 1572-ին նրան հաջորդում է Գրիգոր XIII-ը:

Հոռոմեական եկեղեցու դահակալների այս հաջորդականության ժամանակամիջյուն մեռել էր նաև Հայոց կաթողիկոսը՝

մեղ ծանոթ Միքայիլ Սեբաստացին (1576)։
Նրան հաջորդել էին ուրիշները։

Իսկ ինչպիսի՞նք էր նույն աշխատանքին
Թուրքիայի և Իրանի քաղաքական կացու-
թյունը, նրանց փոխհարաբերությունը։ Ի
վիճակի՞ն էին արդյոք եվրոպական պետու-
թյունները, և թե նույնիսկ կամենային ու-
ժի գլխել Լիբանոսի գեմ մի բան շահելու
համար։

16-րդ դարի կեսերին Սուլեյման փա-
ռաճեզլի օրոք Օսմանյան կայսրությունը
դարձել էր աշխարհի հզոր պետություն, ո-
րի հետ կցանկանային դաշն կնքել եվրոպա-
յի պետություններից շատերը։ Թուրքիայի
բանակը ամենից ավելի զորեղ սահմանա-
նշվ էր ներկայացնում եվրոպայում։
Թուրքիային էին պատկանում Հունաստա-
նը, Բուլղարիան, Հունգարիան, Ղրիմը, Սի-
րիան, Պաղեստինը, Միջագետքը, Արարի-
ան, Հյուսիսային Աֆրիկան-Եգիպտոսը,
հետ։ Սակայն երկար ժամանակ չանցած,
Սուլեյմանի ժառանգների Սելիմ II-ի և Մու-
րադ III-ի դահակայություն ժամանակում ի-
նչոցին ներքին և արտաքին մի չարք հան-
դամանքների պատճառով Օսմանյան պետու-
թյունը սկսել էր թուլանալ և կորցնել իր
երբեմնի փառքն ու քաղաքական հզորի-
կությունը։

Իրանում չափ Թամազը Բն տարի թա-
ղավորելուց հետո 1576-ին մեռել էր, կամ
ավելի ճիշտ քի թողնելու խեղդիկ էր,
ինչպես վկայում է Զաքարիա պատմիչը։
Կարճ ժամանակով նրան հաջորդել էր իր
որդին Հայդարը, նույն օրն իսկ սպանել
ապով իր եղբորը՝ Իսմայելին, սակայն ու-
ղի մի տարի-կես թաղավորելուց հետո
նույնպես խեղդվում է, իր տեղը տալով
Թահմազի ավագ որդի Մահմեդին։ Ոգովե-
լով Իրանի այս խառն դրությունից Օսման-
յան բանակը Լայա փառաքի գլխավորու-
թյամբ կազմել է զորք գայիս և 1578-ին մեծ
հաղթություններ տանում, գրավելով Հյու-
սիսային Հայաստանը։ Թուրքիային են մե-
տցվում Սրաբառույան դաշտը, Էջմիածինն ու
Երևանը, որանդից նույն պատմիչի առե-
լով Լայա փառքն զգրեցադ 60-000 անձինք։

Այսպիսի իրադարձություն ժամանակում

Հուլիսի պապը և թագավորազն Սուրբան-
լուսը չէին դադարում փառաքելու «Հա-
յաստանի փրկության» իրենց դադավարը։
Մի փրկություն, որ և թե նույնիսկ դեռ չե-
ղար, այդ բանից ամենից ավելի պիտի շա-
հեյին ինքը վատիկանը Հայոց եկեղեցին
կույ տալով, և Սուրբանլուս Մարկանտոնը՝
իր փառաբանական ձգտումներին հասած ի-
նչով։

1570-ականների կեսերից նորից կենդա-
նություն է ստանում այդ պառլամենտի-
րը։ Վերսկսվում է, զրուս է Սրբաբանը,
գրեթե կերպով կաշխատել Արևելյանները
և ժամանակորապես Հայերը հռոմեական-
նություն շահելու և ասոր համար ամեն տե-
ղակ հրապարակ միջոցները մեծք առած
էլ։ Այդ պահերին՝ 1575-ին Կիլիկիայի
Հայոց կաթողիկոսը՝ Սաչատուր Երաժիշտը
մի դրամիսը պիտի է տնում Գրիգոր XIII
պապին, խնդրելով տնակցել «Ս. Սիոնի
փրկության»։ Որպես հասուցում այդ ա-
ղակցության, Ռոմայի կաշատուրը պապին
տվան էր տարիս եկեղեցիների միացման
իր համաձայնությունը։

Կիլիկիա, նոր խնդիր, նոր երկրա-
մաս։ Դրեդար XIII-ին չէր կարող հայտնի
չլինել, որ ուղիղ երկու դար առաջ այնտեղ
կար հայկական քաղաքապետություն, որ ա-
վելի վաղ, իր նախորդներից կեղեցություն
և ինտելիգենտ պապերը մոտ հարաբերու-
թյան մեջ են եղել Հայոց թաղավորների
հետ, պատկանելու նրանց ու օգտակար
դարձրել իրենց խաչակրաց արշավանքների
համար։ Ահա արևմուտքում բողոքականու-
թյան տարածումով իր թուլացող հեղինա-
կությունը արևելքում բարձրացնելու հա-
մար ներկայանում էր մի նոր առիթ, որը
պետք էր օգտագործվեր, թեկուզ վատիկա-
նի միջոցներն ուժեղացնելու համար։ Այդ-
պես է եղել և անցյալում, ինքը Լուսինը,
երբ տեսել է, որ զիրմ, իշխանները իրենց
դոգմապահություններ հետևում են պապե-
րին, հարանել է այսպիսի միտք. «Ինչպե՞ս
որ պապը մինչև այժմ թուրքերի դեմ պա-
սերազմի ու կամ մեղքերի թողություն պա-
տրվակով փող էր թաղանում գերմանական
երկրներից, այնպես էլ իշխանները, պապի

օրինակով այժմ ուզում են մեզանից փող կորզել:

Անցնում է երկու տարի, Էջմիածնից Իսալիա է հասնում Թադևոս կաթողիկոսը, բայց ինչպես է լինում, որ մի քանի ամիս Վենետիկում մնալով, չի գնում Հոռոմ, այլ Լեհաստանի վրայով վերադառնում է Վաղարշապատ: Պապին այդ բանը դուր չի գալիս. ինչպես թե, ինքը դիշեր-ցեղեկ մտածում է հայոց ազգի ճշգրտեմ և մարմնի փրկության համար, իսկ ամենայն Հայոց կաթողիկոսը գալիս է մինչև Վենետիկ հասնում ու չի բարեհաճում այցելել Հոռոմ ու ճեղքվախապես իրեն:

Եվ ահա Գրիգոր XIII-ը 1583-ին ուժեղացնում է իր դարձումներսթյան թափը. նա մի կողմից հասուել պապականությունը և ուղարկում Կլիվիա, Պաշտոնը կաթողիկոսի հետ տեսնելու և բանակցելու համար, մյուս կողմից իր մոտ է կանչում Վաղարշապատի թեմայի թեմական Սուրբանյազ Ամիրբեդյանին և խոստանում Կրան Վաղարշեկում բերդեր, և թե նա չտուգ կերպով կարողանա Էջմիածնի կաթողիկոսից բերել առկա կարևոր պաշտոնական թղթեր կնքված և երդումով հաստատված:

Սուրբանյազը Թադևոս կաթողիկոսին նույն թվի նոյեմբեր ամսին գրում է մի ընդարձակ նամակ, որի մեջ աղերսում է ուղարկել իր արքայազարմ լինելը հաստատող մի պաշտոնական վկայագիր, վավերացված կաթողիկոսի և քսան Լեզիսկոպոսների կնքներով և մատների հղումով: Նամակը տանելու և ցանկալի վկայականը բերելու համար նշանակվում է հասուել պատգամավոր, որը լիազորված էր նույնպես, եթե հնար է Հայոց կաթողիկոսին հրավիրելու Հոռոմ: Ամիրբեդյանի գրությունը, որը շուտանկար նամակային տպագրված է Վ. Ջաղարյանի Հիշատակարանի մեջ (Ա. 266) խիստ հետաքրքրական է և պարունակում է մի շարք կարևոր տեղեկություններ թե իր և թե իր հոր մասին. մենք այստեղ առաջ կբերենք նամակի մի այն լիերթին մասը, որը վերաբերում է բուն խնդրին:

«Են հո աստ սնա ի դարձառնա ձե-

ռամբ հզար կարտինարաց և ամենայն ղըպրութեան Հաթինացուց... առաջի մեհ և Երեկի Սանթասկվերինա կարտինարին, որ է առաջիկայ Ս. Փափուն ԺԳ. Գրիգորին, և... և վասն դարոյ նորա խ հոռոմ և դռնալ սահալ ի դրանց նորա և վկայու թիւն որ վկայեալ էին թէ թաղաւորալն... լով վայս ըտտուղեաց և յարոնեաց Ս. Փափուն, և փափուն կամեցաւ տալ փնձ ժողովուրդին իբր կամ զքաղաքս կամ դրերդո և... լով իբր թէ նոր լոն վկայութիւն խնդրելով ի Հայոցն: Եւ ոչ թէ ինձէն ժողովուրդեան փափաքիմ, այլ ըստ վերգրելոցն որ վասն Հայոց... վայս վասն այս պատճառացս առաջելի դարոյ սիրելին իմ և խորհրդակիցն իմ առ հոգեւոր Ս. Հայրութիւնդ քո ղի վայսմանէ լաւն արացես ինձ, ղի ձեռամբ քով դրեսցես նոմայ վկայութիւն առաջի դրոյն որպէս աստ ընթեռնուս, և կնքեսցես զնա կնքաւ քո, և թէ հնար է մինչև քսան Եպիսկոպոսունք փնքելով և ձեռնադիրս առնել ի նոմայս դոր հարդ Սուրբ քնձ շնորհէ, և դիմախք իմ ի քեզ... ալ կամ իմ այնպէս արացես: Տէրն վկայ լից՝ այսմ, բանիցս, ղի ինձամ Ս. Փափուն ամ յամի անպակաս պահել հոգա...

Ի Ս. Էջմիածնէն և... նորա: Եւ ղարձակ թէ ոչ վասն իմ փափաքիմ, այլ վասն Հայոց երեց պատճառաւ նախ ղի ամենայն կարգաւորս ար դան առ իս քնակեցուցից ղեկեղեղիս Հայոց և բարձրացուցից... ի մէջ աղբիս այս և կացցն ի յառանդալ իրեանց... որպէս յաւիտեական, և մի ոք յաղբիս յայսմանէ... ցուցանէ և միայնալն ղնոսա, երրորդ՝ ղի յորժամ այս ամենայն լինի հաշակի և սարածի արարմունք Հայոցն յունկս ամենայնի, կարացից համարձապեցայց համապաղօր յիս և լի մուտս առ Ս. Հայրն Փափն և առ հզօր կարտինարքն և ղըռչացուցանել... դառաջին երդումն և դաշինքն և յօժարեցուցանել ղնոսա օր ըստ օրէ դալ նոցա ի փրկութիւն Սրբոյն Սիոնի որպէս հարքն իմով ոչ եղև, մաղթեմ և հայցեմ յառաջիկայ ղի ձեռամբ իմով եղև ղի: Եւ դու, հայր իմ հոգեւոր, Տէր Թադևոս Պատրիարք, յօժարիս որպէս որդոյ հարգաւորս արացես ստուգութեամբ և հան-

ճարիւ և առնթեր նամակին ղեկով գկնի-
քսա միահամուռ Եսիսկոսլոսացն և դմա-
տունս իւրեանց ի ներքոյ կնքոյն և խոստո-
վանաբար... և մի իրրեւ արակ... և փայթ
առ փոյթ կատարեացես և դարձուցես
զպատգամաւոր... զի զոյթ հայրութեանդ
տեսից, ծառայդ և հողեոր որդիդ քո զի և
եղէց տնդիւնաբար ի մէջ Հսամայ և ի
մէջ... Եւ ետ այսոց կատարելոց թէ մի
ի սպասաւորաց հօրդ հողեորի ժամանեցէ
աստ առ ի խնդիրս ինչ տեսցէ... և քո
զալսանանդ նայէի զի հարց սուրբ... ի քէն
իսկ վկայէիր բերան առ բերան և հաստա-
ւէիր ձեռամբ քով և ... բաղկաւ քով սրբ-
բով... և դեր եւս այսպէս ակն ունիմ, և
թէ ի ժամանակիս չունի փառաւորութիւնդ
կամք ժամանելոյ աստ, որպէս եւս ի խն-
դիրս է մերոյ Հայոցս Պարոն կարտինարին
զորոյ զնմ... ի դարձ պատասխանաւ թրդ
տիւ ինձ թէ... պատրաստութիւն առնեմ
Սրբութեանդ և կամ... քեզ կամ ճանապարհ
հաւ դալոց ես, զի առաքելից ամենայն...
հրաման կարտինարին զի յո՞ր քաղաք հան-
դիպեացի Սրբութիւնդ քո, ըստ արժան-
եացն... ի քաղաք, ի Թաղաւորէ առ Թաղա-
ւոր մինչև մոտեան յեցիս մեզ, ապա մի ի
սպասաւորացդ առաքես, որ նա ամբոխիւ
ըստ արժանի ելանել առաջի ե զօրինաւորն
տոնեմ զի ծանիցեն, ... թէ մարդկան...

վեհ իմաստութեանդ Հայր իմ հոգեւոր Տէր
Թաթէոս Պատրիարք-Հայոց:

Դրեցաւ ի Թուականութիւն Հայոց մե-
ծաց ի ՌԼԲ ի Մեծն Հում ի դուռն զլիա-
ւոր Առաքելոցն Պետրոսի և Պողոսի ձե-
ռամբ Հոկտեմբեր ի Ա օրն շաբաթ օր:

Վերստացեալ

Մեղաւօր

ՍՈՒԼԹԱՆՇԱՀ ՍԱՐԳԱՆՅՈՒՆԷՍ

Սուլթանշահ յայս նամակը, որ մինչև
հիմա էլ իմամքով պահվում է Կ. Պոլսում
Անտոնյան Միաբանութեան գրադարանում,
ինչպես երևում է կես ճանապարհին է մնա-
ցել ի չի հասել Էջմիածին: Եւ ի մեծ վիշտ
պապի և զարգայողն Մարկանտոնի մի քա-
նի յամիս չանցած մեռնում են թե Թաղեոս
Բ. Վաղարշապատցին, թե Պաշապուր երա-
ժեշտ կաթողիկոսը և 1585-ն ինքը Վնորին
սրբութիւնդ որդիդ XIII-ը:

Այս ամենից հետո մենք նորից մի ան-
գամ չկրկնենք վերեւի խոսքը թե քամենայն
ինչ վասն չկամելոյ աստուծոյ ունայն և
սնտի եղև:

Մնում է Աբլար Ամիրբեդյանի համար
հիշել լատինական հին առածը. «Այոպես է
անցնում աշխարհային վատքը»:

Դ. ԼԵՎՈՆՅԱՆ

(Ազգեսի վաստակավոր գործիչ)

ՄԵՐ ՄԻՋՆԱԿԱՐՑԱՆ ԳՐԻՉՆԵՐԸ 1

Դրիչներն Վրաստանի տարածությունը
են թողել հաճախակի իրիկովոյ համաճա-
րակները, «մահտարածամե»-ները և մյուս
բնական պատահարները:

1549 թ. դրած մի հիշատակարանում
համաճարակի մասին հետևյալն է արձանա-
դրված. «Ի թուականն Հայոց, որ էր 224
1548 ամի, որում ձգեւ մահտարածամե աշ-
խարհիս Հայոց. եւ շատ տուն աւերեցաւ,
եւ շատ ապրանք անտէր մնաց. դեհով ոչ
խար մնաց, շատ դուրսն խափանու, քանի
Հայր տանց որդի մնաց, եւ մայր տանց
դուսեր եւ եղբայր մնաց: Հիչն որ կալայ
մահտանն հղեւ, տղայ չկայր որ պատմս
բշխր» (ՀԱՄԱՒ Մատեն. №554):

Ներկարար Եսային իր 1728 թ. դրած
հիշատակարանում «մահտարածամե»-ի վր-
նասները հետևյալ ձևով է նկարագրում.
«ՈՒՃԷՆ 1728. Եղև իսկոտ մահտարածամե, որ
միևնչև լից ամիս ոչ դադարեցաւ. շատ
Հայրք անորդի մնացին, եւ շատ մայրք ան-
դուստր մնացին, եւ շատ դուսեր փակեցան»
(ՀԱՄԱՒ Մատեն. № 6433, թ. 217):

Մահտարածամեից պակաս միտս չի
պատճառել Երկրաշարժը, որի առանձին
դեպքերի հիշատակությունները հանդիպում
ենք հիշատակարաններում: Ղուլօղլի Երզն-
կացին Երկրաշարժի պատճառով թաղել է
մոյսն ու տղային և իր խեղճության մա-
սին հետևյալն է գրում.

«ՄՈՒ, Ղուլօղլի Երզնկացի,
Բեղ ի եղեր լսել մի զիտմ,
Ղու ես եղեր լսեղմ ու գերի,
Հողմ ես դրել մայրն ու տղամ»:

Հիշատակարաններում դրիչները հա-
ճախ դանդաղվում են սովի, միան հասցը-

րած վնասների և այլ բնական պատահարնե-
րի համար: Այսպես, օրինակ, ՀԱՄԱՒ Մա-
տեն. 2444 մեռադրի ուսանավոր հիշատա-
կարանում գրիչը հետևյալն է գրում.

«Ի թիւ հազար հարիւր վարսում,
Երկու անի ի հետ ի Ույն,
Եկաւ մարտիս քաղում անկում,
Ի քաղաքին Երեսնոյն,

Մարմկեալ եղև երես օղոյն,
Ենեղ երկնից իբրև գծում,
Թաւ իցաւ մէջ արտերուն.

Սկսաւ աւտել իբրեւ գշում:
Մահն եկաւ ի մոյն տարին,
Հաւաքարեաց ամէն տեղոյն,
Խիտա կոտորեաց մամուլ ու մեծոյն,
Փառս տացուք ի Աստուծոյն:

Ուզմ եկաւ ի մոյն տարին,
Նաւն շաւի եղաւ գային,
Սովն փարդեց դաշտոյ սարին,
Աստուած փրկէ եկող տարին:

Սովն եկաւ ի մոյն տարին,
Հայոց դամբան յախիւ արին,
Խաւ չմնաց բնաւ ի սարին,
Եւ շտեմեմք այսպէս տարին»:

Մահտարածամե է նաև բնագծել մեր դր-
իչների ծայրահեղ համեստությունը: Եր-
բանց հիշատակարաններում դուք երբեք
չէք տեսնի, որ դրիչը շեշտ դնի եօի վրա և
կամ, բնականապես, խոսի իր արժանիքնե-
րի մասին և գովի իրեն: Բնականապէս,
նրանք թիջին դարերին հատուկ մեծերոյ դի-
մում են բացահայտ ինքնանվաստացման և
ինքնաստորացման: Հիշատակարաններում
հաճախ կարելի է հանդիպել այնպիսի
դարձվածքների ինչպիսին՝ «եղկելի գրչա-
կըս», «բաղմամեղ մեղավորս», «չոգնամեղ
ծրոդս», «անիմաստ տրուպս», «սուտանուն

գրչիս, փծուհս, այոյլ և ծոյլս և առն: Տասնյակ տարի շարունակ մարդը նստել, տքնել է մի, ձեռագրի վրա, մարդկային համբերության և նստակեցության ամեն տեսակ սահմաններից դուրս, տառ առ տառ, կարևոր է ասել, ոչ թե դժել, այլ նկարել է և ավարտել իր մարդարտաշար ձեռագիրը և վերջում գեռ փծուհս և «ծոյլ» է անվանում իրեն:

Ձեռագրերի հետ դարձ ունեցող անձնագրությունը չի կարող պատկասանքով չըլցվել դեպի գրիչները, երբ ուղում է պատկերացնել այն խոշոր աշխատանքը, որ ներանք թափել են ձեռագրերի վրա: Նրանք ամիսներ, երբեմն անգամ տարիներ են նրա տեղ մի ձեռագրի վրա, աչքի լույս թափել և մեծ համբերությամբ ու խնամքով դրել են այն:

1248 թվին դրված մի ձեռագրի հիշատակարանից երևում է, որ գրիչը նորմալ պայմաններում 32 օրվա ընթացքում, աշխատելով ամբողջ օրը, դրել է ընդամենը 93 թերթ, միջին հաշվով, օրական երեք թերթ (տե՛ս ՀՍՍՌ Մատեն. №1340): Մեր Մատենադարանում կան այնպիսի մեծածավալ ձեռագրեր (Հայտնաբերվածներ, Հայրանց վարձներ, Ճշտություններ և այլն), որոնք գրվել են տասնյակ տարիների ընթացքում:

Մաթեմոս գրիչն իր 1378 թվին ավարտած Հայրանց վարձի հիշատակարանում հայտնում է, որ նա առ ձեռագիրը դրել է յոթ տարվա ընթացքում: «...այդնակի սիրով դրեցի դամս եօթն» (ՀՍՍՌ Մատեն. №2680):

ՀՍՍՌ Մատեն. №4472 ձեռագրի հիշատակարանից երևում է, որ գրիչն իր ձեռագիրը գրել է հինգ տարվա ընթացքում. «Եւ պիտեյի է, զի սա սկսաք ԶԱ (901) թուականին Հայրոց, գրում էր նա, «Եւ աւարտեցաք ԶԶ (906)»...» Գրելու ժամանակի երկարացման պատճառը մասամբ պիտի բացատրել քաղաքական անբարենպաստ պայմաններով: Այդ ժամին հիշատակագիրը, նշում է. «...զի յիշատակարանի հետ կարգի ոչ զնայոյն անմեղադիր լերով, երբ սիրտն մաշխույ լինի, սկսն լուս պակաս

կու հայի»: Հիշատակագիրը վերջում դառնացած ավելացնում է. «Մարդ դժարոյցաւ չլիտէ՝ կէս դիւրիւն մամ կու ձենէ»:

Մեր Մատենադարանում կան ձեռագրեր, որոնց վրա աշխատել է ո՛չ թե մեկ, այլ մի քանի գրիչ: Սկսել է մեկը, բայց մահացել է և ձեռագիրը թերի է մնացել, երկրորդն է սկսել, մահացել է, դարձյալ ձեռագիրը թերի է մնացել. է վերջապետ, երրորդին է միայն հաջորդել ավարտել ձեռագիրը: Եվ դրեչներից տմեն մեկը թողել է իր հիշատակարանը: Հիշատակարաններից երևում է, որ ձեռագրերը միջին դարերում բավական թանկ են զնահատվել: Նյութի զգվար ձեռք բերելու հանդամանք և նրա թափած մեծ աշխատանքը սխալապահանջել և կոկելը՝ բնական է, թանկացրել է ձեռագիրը:

1668 թ. ընդօրինակություն ունեցող մի ձեռագրի հիշատակարանից երևում է, որ ձեռագիրը վաճառվել է Երկու և զան, երկու ձու և մեկ կովի: Հիշատակարանում ասված է «Դարձեալ յիշեցէ զդնող սուրբ աւետարանիս՝ զՄարգարիտն, որ ետ երկու եղ, երկու ձի, կով մի եւ էսա յիշատակ...» (Աթիկի տվեալարան):

ՀՍՍՌ Մատենադարան 212 (նոր ցուցակով) ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Դարձեալ յիշեցէ եւ Աստուած ողորմի ասացէք Մուրատ Բախուն եւ հօրեղորն, Անդրէասին, որ տունին իւրեանց հալալ վաստակոցն կով մի՝ Ե է փափասի: Տուին, աղատեցին յանաբիհաց եւ ի դերութեանց»:

Անհրաժեշտ է նշել, որ անցյալում մեղ մոտ ձեռագրերը պաշտամունքի առարկա են դարձել: Ձեռագրերի վրա նրանք նստել են ո՛չ որպես անշունչ մի իրի, այլ կենդանի էակի վրա: Հիշատակարաններում երբեք չեն ասում՝ թե ձեռագիրը թալան տարան կամ ձեռագիրը թալանից աղատեցին: Ձեռագիրն, ասում են, զերի տարան, ձեռագիրը դերությունից աղատեցին: Մենք մեր Մատենադարանում ունենք ձեռագրեր, որոնք դերություն մեջ են եղել մի քանի անգամ և դերությունից աղատվել են ընդհանրապես: Զարեհարների միջամտու-

թյան և նյութական օժանդակության: Մեղ
հասած շատ ձեռագրերը իր ժամանակին ա-
ռանձին համալսարանի, առանձին տոհմերի
սեփականությունն են հանդիսացել և որ
պես այնպիսի սրբություն փոխանցվել
են սերնդից սերունդ: Մենք փաստեր ու-
նենք, որ մեր տանկահայ և պայքարող ա-
ռաջին իմպերիալիստական պատերազմի
ժամանակ վախճելով կոտորածից, մերթն
չկարողանալով իրենց հետ վերցնել իրենց
ամենամեծ արժեքը ու թանկարժեք իրը,
այլապես են ազատել իրենց տոհմական
սրբությունը՝ ձեռագրերը: Մի շարք աղբյու-
րի ձեռագրեր են պահպանված մեր Մատենա-
դարանի նոր ժողովածվում:

Հիշատակարաններում մեկ մեկ պաշա-
հում են և գրիչների կտակներ: Գրիչների
աղբյուրները շատ համեմատ են, նրանք
դալիք սերնդից շատ բան չեն խնդրում, նր-
անք խնդրում են լավ պահել ձեռագրերը,
չկեղտոտել և առ ու ծախի առարկա չդարձ-
նել, նրանք:

Մարգար գրիչն իր 1701 թ. դրած հի-
շատակարանում խնդրում է. «...դայս ա-
ղերսեմի ի մեղապարտ գրչէս՝ լաւ ի միտ
առնէ՞ք... դրոյս ինչամ տանէք եւ յամենայն
միասակար իրաց պահէք դսա՝ ի հրոյ, ի
ջրոյ, ի հիւթոյ, ի մոմ կաթնիւր, եւ այլ
ամենայն միասու պահէք սրբությամբ, եր-
կու երեք լաթով պատեալ...» (ՀՍՍՌ Մա-
տեն. №33):

ՀՍՍՌ Մատենադարանի 2394 ձեռագրի
տաղարանի գրիչը իր ընթերցողներին հե-
տեյալ խրատն է անթիւս:

«Ո՛վ սիրելի եղբայր որ ես,
Զայս քեզ խրատ տամ որ լսես,
Թորժամ դատարան եղանակես,
Զթուղտըն թքով չապականես,
Զկողն անողորմ յետ չի սլաղես,
Հանց որ կապին միաս դործես,
Կամ անգէտին ձեռն ղնես,
Ողորմաց մարդկան կոխան
չինես...»

Ի սօղ պաթերն վայր չի ձգես,
Կամ երկու մարդ յանես քաշես,
Կամ ի վերան գինի վաթես,
Կամ եղ և մոմ կաթնեղնես,

Այլ յոյժ սիրով նախախնամես,
Սրբեալ ձեռք, լաթով բոնես,
Ի հրոյ, ի ջրոյ ի դատ սլահես,
Ի ի չորային տեղի դնես:

Զմեղապարտ, գրիչս յիշես...»
(Թ. 4Բ-Ճա):

ՀՍՍՌ Մատեն. №5597 ձեռագրի հիշա-
տակալիւրը, ձեռագրից օգտվողներին դպո-
ւաշնում է ուշադիր լինել «...յամենայն
դժադաց դսա, ի ցեցոյ եւ ի կերչաց, եւ ի
հիւթոյ, եւ յամենայն վատնողաց դժայիլ-
չութիւն դորա», և խնդրում է «միանգա-
մայն եւ վերադուածածկությամբ հոդ-
տարցես դմա՝ որպէս խմատուն վաճառա-
կանն՝ պատուական մարգարաց»:

Աստվածատուր գրիչն իր 1674 թ. ընդ-
օրինակած ոտանավոր հիշատակարանում
հետեյալն է խնդրում.

«Ո՛վ դու մանուկ սիրող բանի,
Երեւն պատուէր քեզ այս լինի,
Երբժամ ընթերցման սլատչան յինի,
Նախով բոնես եւ դպուչալի...»

Ի հրոյ, և ի ջրոյ, և ի կաթնիւր
ի այլ ամենայն անաքուր բանից
(ՀՍՍՌ Մատեն. № 7046, (Թ. 368)):

Գրիչների պատվերներից մինն էլ, լն-
պես առաջինը, այն է, որ ձեռագիրը հե-
տադարում առ ու ծախսի առարկա չդառ-
նա: 1442 թ. ընդօրինակած մի ձեռագրի
ոտանավոր հիշատակարանում, կարդում
ենք.

«Չի խանութիւն ոչ ոք չունի
Տալ դրուական վասն արծաթի,
Կամ վաճառել ընդ քանքարի՝
Զի է յազատ ամենայնի»

(ՀՍՍՌ Մատեն. № 82):

Կիրակոս գրիչն անիծում է յայնք ճը-
րանց, ուղբեր կհանդգնեն ծախել, դողա-
նալ իսկ դրա դնել ձեռագրերը, «Մի ոք իշ-
խեցցի դսա ծախել կամ գողանալ կամ դրա-
ւել, եւ թէ ոք խնդրէի գողանայ կամ
ծախէ կամ դրաւէ՝ դատարան Եռաչալի առ-
նու...» (ՀՍՍՌ Մատեն. №858):

Թե ինչպես են գրիչները նայել իրենց
պրոֆեսիայի վրա և ինչպես են դնահատել
ընդհանրապես իրենց աշխատանքը, այդ
պարզ կարելի է տեսնել 1298 թվի Բասիլ

գրչի պրած մի ոտանալուը հիշատակարանից:

Հիշատակարանի օկղորում, Բասիլը հայտնում է, որ փող չունենր ուրիշներին պրել տալ, աստիկ և ինքն է ստիպված եղել Ղրին՝

«Քանքար չղոյր զի վարձէի,

Մատամբ քանի՛ էս դիւէի...»:

Այնուհետև յարակուսանքի մեջ է լինելու՝ թի աբլ ձեռագրերը, որ պրում է, ի նշ օգուտ ունի, երբ նրանք վերջին հաշվով իրեն չեն մնալու՝

«Յայո միջոցին (այսինքն գրելու միջոցին) անձն իմ կոծի,

Եւ վարանի յամենայնի՛

Թէ զի՛նչ օգուտ ինձ յայս ջանի՛

Որ քնթեոնուալ ինձ ոչ լինի...»:

Շարունակութեան մեջ հուսադրում է իրեն.

«Մի յայո միայն զերոյս թողի,

Թէ եկելոց վայել լինի...»:

Վերջում նա դիմում է դալիք սերունդներին և ձեռագիրը հիշատակ թողնում նրանց՝ բարբի վայելելու՝ համար:

«Թող դատուս ցանկալի,

Ձկնի եկելոյ վայել բարի»

(ՀՍՄԻՄ Մատեն. № 418):

Շատ ժամանակներ են անցել ձեռագրերը գրելու ժամանակներին: Տղադրական տեխնիկան փոխարինելու եկավ զրիչներին և աստիճանաբար դուրս մղեց նրանց ապարելից: Սակայն եկող սերունդները զը-

րիչներին ջանքերը երբեք մոռացութեան չմտնեցին: Այժմ Սովետական Հայաստանի մեր մայրաքաղաքում, Երևանում, որ կենտրոնացված են աշխարհում մեղ հասած հայերեն ձեռագրերի կեսից ավելին, զըրիչների մեղ թողած ավանդները պահվում են մեծ խնամքով և ուշադրութեամբ: Ձեռագրի հիման վրա դիտական բաղձաթիվ հաստատութիւններ ուսումնասիրում են չին և միջին դարերի, պատմութիւնը և մեծ չափով օգտագործում գրիչներին հիշատակարանները:

Եվ ամեն անգամ մաղաղաթի կամ խուսացած թղթի ձեռագիրը թերթիկա մենք պատկառանքով ենք հիշում գրիչներին՝ անցյալի մեր ժառանգութեան այս վաստակավոր և մեղմաջան աշխատողներին:

Եվ մեր ականջին շատ անուշ է հնչում ժողովրդական մեծ բանաստեղծ ակադեմիկոս Ավետիք Իսահակյանի մեր պատմիչ-զըրիչներին նվիրած քառյակը՝

«Մեր հոյակապ հին փանքերի մութ խուցերում, մենութեան մեջ,

Պատմիչները մեր վշտահար, մեղմ կանթիկի չուսով, անշնչ,

Մի նշխարով, մի կում ջրով և ճղնութեամբ զիշերն անքուն,

Պատմութիւնը մեր գրեցին մաղաղաթի վրա դժգույն...»

(Ավ. Իսահակյան, Ընտիր երկեր, I հատ. Երևան 1939, էջ 278):

ՊՐՈՑ. ԳՈԿՏԷԱՆ. ԱՅՐԵՆԱՄԱՍՆ

(Գերապուշմ Խոզիվոր խորհրդի ղեկ. քարտուղար)

ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՍՀՄԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ Է ՀՈԴԱԾՆԵՐ ՔԵ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ
ՍՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԵՎ ՔԵ ՍՐՏԱՍԱՀԱՆԻՑ

ԽՍՀՄԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ

ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՍՍԻ

ՎԱԳԱՐՇԱՊԱՏ, ԷՉՄԻԱԶԻՆ և ԲԱՐՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Вагаршапат, Редакция журнала „Эчмиадзин“

Redaction of the magazin „Echmiadzin“ Vagarshapat
Armenian, USSR.

